

The Relationship Between the Spatial Structure of Imam Reza Shrine's Architecture and Pilgrimage Rituals

Mohammad Aliabadi ¹, Morteza Afshari ^{*2}, Raza Afhami ³

¹ Department of Islamic Art, Faculty of Arts, Shahid Damashgah, Tehran, Iran, aliabadi.mohamad87@gmail.com

^{*2} (Corresponding author) Department of Islamic Art, Faculty of Arts, Shahid University, Tehran, Iran, afshari@shahed.ac.ir

³ Art Research Department, Faculty of Art and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran, afhami@modares.ac.ir

Article Info

Research Article

Issue 56

Volume 21

Page 410 to 435

Submission Date: 2022/12/11

Review Date: 2023/02/11

Acceptance Date: 2023/04/15

Publication Date: 2024/12/21

Keywords

Islamic architecture,
pilgrimage,
Razavi Shrine,
contemporary architecture,
Holy Razavi Shrine

Cite this article

Aliabadi, M. , Afshari, M. and Afhami, R. (2024). The Relationship Between the Spatial Structure of Imam Reza Shrine's Architecture and Pilgrimage Rituals. *Islamic Art Studies*, 21(56), 410-435.

 [dori.net/dor/20.1001.1.***** ***/](https://doi.org/10.22034/IAS.2023.380630.2146)

 dx.doi.org/10.22034/IAS.2023.380630.2146

ABSTRACT

Visiting the Imams and divine saints can provide a foundation for personal growth and the acquisition of moral virtues, playing a constructive role in enhancing spirituality within society. Observing the rituals of pilgrimage paves the way for individuals to embark on this path of growth and perfection. The rituals of pilgrimage have been mentioned by the infallible Imams in various narrations. The shrine of Imam Reza (AS), as an important pilgrimage site, has always attracted the attention of Muslim architects and artists. The Islamic architecture of this complex, by creating a spiritual atmosphere, can play a significant role in the development and enhancement of pilgrims' moral virtues. The design of the Razavi Shrine has always progressed in accordance with the rituals of pilgrimage throughout history. The present study examines the Islamic architecture of the Razavi Shrine in both past and contemporary periods, based on the rituals of pilgrimage and with the aim of identifying and enhancing the existing components in the development of the shrine complex. It is necessary to determine whether the design of the Razavi Shrine's development in the contemporary period has succeeded in providing an appropriate space for the rituals of pilgrimage. Initially, by referring to the narrations of the Imams and the words of religious leaders, the principles and rituals of pilgrimage are extracted and categorized into two sections: ritual propriety and purposeful pilgrimage. On the other hand, the Islamic architecture of the Razavi Shrine is introduced in two dimensions: God-centered and human-centered. Ultimately, as the result of the research, it was determined that in the development plan of the shrine in the contemporary period, less attention has been paid to Islamic architecture in accordance with the rituals of pilgrimage, and it has not been the primary priority of the designers.

Research Objectives:

1. To examine the importance of pilgrimage in the design of the Razavi Shrine.
2. To investigate the extent of attention paid to the rituals of pilgrimage in the development plan of the Razavi Shrine in the contemporary period.

Research Questions:

1. What is the status of the rituals of pilgrimage in the Razavi Shrine and its design?
2. To what extent has the issue of pilgrimage rituals been considered in the development plan of the Razavi Shrine in the contemporary period?

** This article is taken from the first author's doctoral dissertation titled: Decentralization of the Concept of Spiritual Space in the Development of the Razavi Shrine is Underway.

Introduction

Pilgrimage is the act of visiting a sacred place out of inner desire, without external invitation or summons. In Shi'a culture, the visitation of the infallible Imams (AS), their descendants, and religious luminaries is highly recommended. Thus, one of the benefits of visiting the household of revelation and commemorating their names and memories is considered to be attaining closeness to God and attracting His special favor. Islamic architecture associated with pilgrimage has always been of particular interest to Muslim architects. In the structures related to pilgrimage sites, the principles and foundations of Islamic architecture, through the creation of intermediary and connective spaces, provide the necessary spiritual mood and readiness for visitors to engage in pilgrimage and prayer. Due to their material and everyday attachments, people find spiritual tranquility for pilgrimage upon entering these sacred spaces. The architecture of the Imam Reza (AS) Shrine in Mashhad, as the largest pilgrimage complex in Iran, has always held special significance. Over different periods, the expansion of this complex has been inevitable due to population growth, the perspectives of rulers, and cultural, social, and political conditions.

Muslim designers and architects throughout various eras have sought to utilize Islamic architectural principles related to pilgrimage in the development of the shrine, and this is clearly evident in the architecture of the existing spaces. In the contemporary era, particularly during the Islamic Republic, the expansion of the shrine complex and its surrounding fabric has accelerated. The constant presence of pilgrims throughout the day and night for pilgrimage and religious rituals, as well as the unique status of this grand shrine in the Islamic world, further underscores the necessity of attention to design, architecture, and the expansion of spiritual space in the shrine complex and its surroundings.

Many researchers have addressed the subject of the development of the Razavi Shrine, most of whom have approached it from an urban planning perspective. Additionally, the topic of pilgrimage and its effects on visitors in the modern era has attracted scholarly attention. The question now arises: what components have designers considered in the development of the Razavi Shrine? And have the components of the shrine's development been effective in creating a spiritual space appropriate for pilgrimage? The aim of this research is to study the historical trajectory of the physical development of the Razavi Shrine and the influencing factors in the contemporary period, as well as to elucidate the elements that enhance the shrine's spiritual atmosphere in accordance with the rituals of pilgrimage in Shi'a culture. Studying the historical evolution of the shrine's physical development and the factors influencing its Islamic architecture clarifies the elements that contribute to the enhancement of the

shrine's spiritual essence, considering the rituals of pilgrimage in Shi'a tradition. Designers in different periods, with a conceptual interpretation of the principles and foundations of Islamic architecture and with attention to the principle of God-centeredness, have created the buildings, decorations, and the surrounding fabric of the shrine. In the contemporary period, although these principles have been considered, in the design of some spaces, a formalist interpretation of Islamic architecture has led to the weakening of the spiritual atmosphere and the induction of a sense of routine among pilgrims. A formalist approach and neglect of pilgrimage rituals and the creation of a spiritual environment can result in the desacralization of the Razavi Shrine's development plan. Therefore, in the development of the shrine complex and its surrounding fabric, there is an increased need for effective strategies to preserve the identity and cultural dimensions related to pilgrimage rituals.

The nature of this research is applied–fundamental. The study is conducted qualitatively using an analytical–historical method, considering architectural, cultural, and religious components in data analysis. The research population includes the Razavi Shrine complex and its surrounding fabric, and data collection is carried out through both library and field methods.

In the discourse on the development of the Razavi Shrine, most existing studies have been limited to examining the shrine's surrounding urban fabric. The Razavi Shrine complex has also predominantly been viewed by architects and urban planners as an urban context. In this study, however, the development of the shrine complex in the contemporary era is addressed with a focus on the spiritual atmosphere and an emphasis on pilgrimage rituals-an aspect previously less explored. The status of Islamic art and architecture in the Razavi Shrine and its alignment with the rituals and customs of pilgrimage in the contemporary period are considered.

For instance, the article “Recognition of the System of Environmental Meanings in Historic Neighborhoods with Emphasis on Social Transformations of Audiences” (Kazemi & Behzadfar, 2013) investigates how audiences perceive environmental meanings and the diversity of these perceptions based on varying levels of social development. Findings indicate that individuals with lower levels of social development seek to discover past meanings, those with higher levels aim to create new meanings, and the majority, who fall in the middle, strive to adapt and continue past meanings in line with contemporary changes. Another study, “Principles of the Physical Development of the Holy Razavi Shrine with Emphasis on Historical Transformations of the Ninth Century AH” (Sadri-Kia, 2015), reviews the architectural history and development process of the shrine, concluding that the Razavi complex has undergone continuous physical formation and evolution throughout different eras.

The study “Changing Perceptions of Meaning of the Imam Reza (AS) Shrine in Relation to Time” (Matlabi, 2016) examines how the perception of the shrine’s surrounding landscape has shifted over time, concluding that the limited capacity of the current urban fabric has influenced people’s perceptions. Another research, “Historical Values of the Holy Razavi Shrine in the Formation and Development of Mashhad” (Tavasoli & Vahid, 2017), addresses the shrine’s role in the creation of Mashhad and the preservation of its Islamic heritage, finding that tangible (place) and intangible (rituals) heritage have received insufficient attention in the city’s development. Further studies, such as “Legal Dimensions of Urban Renewal Projects: The Case of the Surrounding Fabric of the Holy Shrine of Imam Reza (AS), Mashhad” (Saljouqi, 2015), “The Role of Foresight in the Management of the Development of the Holy Shrine of Imam Reza (AS) and the Holy City of Mashhad” (Ezzat, Heidari & Seyedkalali, 2011), and “An Introduction to the Typology of Urban Public Spaces: Case Study of Public Spaces in the Redevelopment Plan of the Surrounding Fabric of the Holy Shrine of Imam Reza (AS)” (Ghahremani & Naqavi, 2017), have also primarily focused on the shrine’s surrounding fabric.

In the present research, attention is given to the development of the shrine complex in the contemporary era, with consideration of the spiritual atmosphere and the status of Islamic art and architecture, emphasizing pilgrimage rituals-an aspect previously less addressed.

Conclusion

The Razavi Shrine is a religious complex open to the general public. In periods prior to the Islamic Republic, the construction of new buildings and the expansion of the Imam Reza (AS) Shrine were based on the principles and foundations of Islamic architecture. Notable examples include courtyards such as the Islamic Republic Courtyard (Small Gold Courtyard), Azadi Courtyard, and associated elements like the Golden Iwan and Steel Window, as well as mosques like Balasr Mosque, Goharshad Mosque, and various schools, arcades, and water fountains. This objective has continued into the contemporary period. However, with the intensification of the shrine’s expansion on a large scale, some structures, such as the Jame Razavi Courtyard, show a lack of attention to introspective Islamic architecture. The principles and underlying philosophy of Islamic architecture, aligned with the rituals of pilgrimage in the design of the Razavi Shrine complex, can provide effective guidance. Repetitive superficial imitation of Islamic architecture without consideration of its Islamic components and the rituals and purposes of pilgrimage represents a formalistic interpretation of Islamic architecture. A

thorough understanding of Islam, the application of pilgrimage rituals, and adherence to the principles and foundations of Islamic architecture will enable development plans of the Razavi Shrine to become a foundation for the spiritual growth and perfection of pilgrims. Designers must adopt a conceptual approach to the Islamic architecture of the Razavi Shrine to help preserve this important religious monument. This thoughtful approach is what has kept Islamic architecture timeless and functional, maintaining and enhancing its logical and fundamental application in every era.

The search for elements such as God-centeredness in the shrine's architecture and the use of conceptual elements in contemporary design and development creates a spiritual atmosphere within the Razavi Shrine complex. Attention to these elements, symbols, and Islamic architectural principles elevates the shrine's spiritual status, reinforces the centrality of pilgrimage's meaning, and preserves the historical and cultural identity markers of the complex.

The architecture of the Razavi Shrine, from its early simple four-walled form to the present, embodies the fusion of Iranian-Islamic art and spirituality. Prominent architects, such as Reza Dishidi-who is regarded alongside historical figures like Ghavam al-Din Shirazi and Sheikh Baha'i-have contributed to the shrine's architecture, emphasizing Iranian practical geometry and Islamic principles. The shrine's architectural elements, including domes, minarets, courtyards, arcades, and mosques, symbolize the integration of art and spirituality, deeply rooted in Shi'a beliefs and Islamic traditions. This sacred architecture not only inspires awe but also reflects the profound theological concepts of Shi'ism, such as the concept of Wilaya (spiritual authority) and Tawhid (monotheism), as exemplified in the design of the Goharshad Mosque.

In conclusion, the Razavi Shrine stands as a unique manifestation of Iranian-Islamic architecture that harmonizes spiritual, cultural, and artistic values. Preserving and enhancing its Islamic architectural principles in line with pilgrimage rituals is essential to sustaining its sacredness and historical identity for future generations.

References

Azari, Abbas; Barati, Nasser; Mir-Moeini, Mehdi & Mohammadi Ojan, Shadi. (2018). "Investigating the presence pattern in holy shrines and their surrounding context; Case study: The holy shrine of Imam Reza (AS) in Mashhad". First International Conference on Architecture and Urban Planning of the Islamic World in the Age of Globalization. [In Persian]

- Burckhardt, Titus. (1991). The immortality of art, Articles by: Titus Burckhardt, Seyyed Hossein Nasr, Carl Gustav Jung and Paul Valéry (Seyyed Mohammad Avini, Trans.). Tehran: Barg Publishing. [In Persian]
- Bemanian, Mohammad Reza. (2007). "Investigating the role of God-centeredness in Muslim architecture". *International Journal of Engineering Science, Iran University of Science and Technology*, 5(18), 37-44. [In Persian]
- Dishidi, Reza. (1987). "Islamic art along with pilgrimage to Astan Quds Razavi". *Art Journal*, 13, 70-86. [In Persian]
- Faghihzadeh, Mahmoud. (2001). "A look at the sociology of pilgrimage". *Ma'rifat Journal*, 45, 59-61. [In Persian]
- Ghezelbash, Faridoun. (1995). *Nishabour, the Turquoise City*. Mashhad: Khorasan Publishing. [In Persian]
- Graili, Faridoun. (1995). *Nishabour, the Turquoise City*. Mashhad: Khorasan Publishing. [In Persian]
- Javadi, Shahrzad. (2007). "Sacred places in relation to nature (water, tree and mountain)". *Bagh-e Nazar Quarterly*, 8, 12-22. [In Persian]
- Kazemi, Ali & Behzadfar, Mostafa. (2013). "Recognition of environmental meaning systems in historical environments with emphasis on social developments of audiences". *Urban Studies Quarterly*, 6, 75-88. [In Persian]
- Khomeini, Ruhollah. (2011). *Principles of Kafi* (Ahmad Banpour, Trans.). Mashhad: Ostvar Publishing. [In Persian]
- Mohaddesi, Javad. (2007). "Pilgrimage etiquette". *Farhang-e Kowsar Journal*, 71, 72-86. [In Persian]
- Motallebi, Ghasem & Eslami, Fereshteh. (2016). "The change in the perception of meaning from the shrine of Imam Reza (AS) in relation to time". *Islamic Architecture and Urbanism Culture Quarterly*, 2(2), 15-25. [In Persian]
- Qomi, Sheikh Abbas. (2002). *Mafatih al-Jinan* (Kamarei, Trans.). Qom: Al-Hadi Publishing. [In Persian]
- Rayshahri, Mohammad. (2005). *Al-Hajj wa al-Umrah fi al-Kitab wa al-Sunnah*. Qom: Dar al-Hadith Publishing. [In Arabic]
- Sadeghi Kia, Somayeh. (2015). "Physical principles of the holy shrine of Razavi with emphasis on historical developments of the 9th century AH". 6(18), 47-60. [In Persian]

Shayestehfar, Mahnaz & Saffarzadeh, Ramineh. (2010). "Manifestation of holy names in the architectural decorations of Imamzadehs and tombs of the 14th/8th century in Qom". *Islamic Art Studies Quarterly*, 7(13), 89-108. [In Persian]

Shayestehfar, Mahnaz & Khamseh, Farzaneh. (2013). "Turquoise, the gem of mosques (With a look at Goharshad and Kabud mosques in Tabriz in the 9th century AH/15th century AD)". *Jolleh-ye Honar Journal*, 10, 89-108. [In Persian]

Tavassoli, Vahid. (2017). "Historical values of the holy Razavi shrine in the formation and development of the holy city of Mashhad". *International Conference on Rereading Islamic Civilization and the Spiritual World City with Emphasis on the Holy City of Mashhad*. [In Persian]

Yousefi, Ali; Seddiq, Gholamreza; Kohansal, Alireza & Makri Zadeh, Fahimeh. (2012). "Phenomenology of the experience of pilgrimage to Imam Reza (AS)". *Iranian Social Studies Journal*, 6(3), 180-198. [In Persian]

ارتباط ساختار فضایی معماری حرم رضوی با آداب زیارت

محمد علی آبادی^۱، مرتضی افشاری^۲، رضا افهمی^۳

^۱ دانشجوی دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران، aliabadi.mohamad87@gmail.com

^۲ (نویسنده مسئول) دانشیار، گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران، afshari@shahed.ac.ir

^۳ دانشیار، گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، afhami@modares.ac.ir

چکیده

زیارت ائمه و اولیای الهی می‌تواند زمینه‌ساز رشد و کسب فضائل اخلاقی برای انسان باشد و در ارتقای معنویت در جامعه نقش سازنده‌ای داشته باشد. رعایت آداب زیارت، زمینه‌ساز قرارگرفتن افراد در مسیر این رشد و کمال است. آداب زیارت از سوی امامان معصوم در روایات مختلف ذکر شده است. حرم امام رضا (ع) به‌عنوان یک مکان مهم زیارتی همواره مورد توجه معماران و هنرمندان مسلمان بوده است. معماری اسلامی این مجموعه با ایجاد فضایی معنوی می‌تواند نقش مهمی در رشد و ارتقای فضائل اخلاقی زائران داشته باشد. طراحی حرم رضوی در طول دوره‌های گذشته همواره متناسب با آداب زیارت گام برداشته است. تحقیق حاضر بررسی معماری اسلامی حرم رضوی در دوره‌های گذشته و دوره معاصر، براساس آداب زیارت و با هدف شناسایی و ارتقای مؤلفه‌های موجود در توسعه مجموعه حرم است. باید ببینیم طراحی توسعه حرم رضوی در دوره معاصر توانسته فضای مناسبی برای آداب زیارت باشد؟ ابتدا با مراجعه به روایات ائمه و سخنان بزرگان دین، اصول زیارت و آداب زیارت استخراج و در دو بخش آداب‌مندی و هدفمندی زیارت احصا شده و از سویی دیگر، معماری اسلامی حرم رضوی، در دو بُعد خدامحور و انسان‌محور معرفی شده است. در نهایت به‌عنوان نتیجه تحقیق مشخص شد که در طرح توسعه حرم در دوره معاصر توجه کم‌تری به معماری اسلامی متناسب با آداب زیارت شده است و در اولویت اول طراحان قرار نگرفته است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی اهمیت زیارت در چگونگی طراحی حرم رضوی

۲. بررسی میزان توجه به آداب زیارت در طرح توسعه حرم رضوی در دوره معاصر.

سؤالات پژوهش:

۱. آداب زیارت چه جایگاهی در حرم رضوی و طراحی آن دارد؟

۲. در طرح توسعه حرم رضوی در دوره معاصر تا چه میزان به مسئله آداب زیارت توجه شده است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۵۶

دوره ۲۱

صفحه ۴۱۰ الی ۴۳۵

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۱/۰۹/۲۰

تاریخ داوری: ۱۴۰۱/۱۱/۲۲

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۲/۰۱/۲۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۱/۰۱

کلمات کلیدی

معماری اسلامی،

زیارت،

حرم رضوی،

معماری معاصر،

حرم مطهر رضوی.

ارجاع به این مقاله

علی آبادی، محمد، افشاری، مرتضی و

افهمی، رضا. (۱۴۰۳). ارتباط ساختار

فضایی معماری حرم رضوی با آداب

زیارت. *مطالعات هنر اسلامی*، ۲۱(۵۶)،

۴۱۰-۴۳۵.

[dorl.net/dor/20.1001.1.*](https://doi.org/10.22034/IAS.2023.38.630.2146)

***** ***/

[dx.doi.org/10.22034/IAS](https://dx.doi.org/10.22034/IAS.2023.38.630.2146)

.2023.38.630.2146

** این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان: تمرکززدایی از مفهوم فضای معنوی در توسعه حرم رضوی در حال انجام است.

مقدمه

زیارت، رفتن به قصد دیدار مکانی مقدس و بدون فراخوان و دعوت و با خواست درونی است. در فرهنگ شیعی زیارت امامان معصوم (ع)، امامزادگان و بزرگان دین توصیه شده است. از این رو، یکی از فواید زیارت خاندان وحی و بزرگداشت نام و یاد آنان را موجب تقرب و نزدیکی به خدا و جلب عنایت و توجه ویژه او بر شمرده‌اند. معماری اسلامی مرتبط با زیارت نیز از سوی معماران مسلمان همواره مورد توجه بوده است. در بناهای مربوط به زیارتگاه‌ها، اصول و مبانی معماری اسلامی در ایجاد فضاهای واسطه و ارتباطی، روحیه و آمادگی لازم را جهت زیارت و دعا برای مخاطبان فراهم می‌کند. انسان‌ها به دلیل وابستگی‌های مادی و روزمره با ورود به این فضاهای معنوی، آرامش روحی جهت زیارت پیدا می‌کنند. معماری حرم امام رضا (ع) در شهر مشهد، به‌عنوان بزرگ‌ترین مجموعه زیارتگاهی ایران همواره از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. در دوره‌های مختلف، توسعه این مجموعه به دلیل افزایش جمعیت، دیدگاه حاکمان و شرایط فرهنگی، اجتماعی و سیاسی اجتناب‌ناپذیر بوده است.

طراحان و معماران مسلمان در دوره‌های مختلف سعی کرده‌اند در توسعه حرم، از معماری اسلامی مرتبط با زیارت بهره ببرند و این امر در معماری فضاهای موجود کاملاً مشهود است. در عصر حاضر، دوره جمهوری اسلامی توسعه مجموعه حرم و بافت پیرامونی آن سرعت بیشتری گرفته است. حضور همیشگی زائران و در طول شبانه‌روز جهت زیارت و مناسک عبادی، و شرایط ویژه این زیارتگاه بزرگ در جهان اسلام، ضرورت توجه به طراحی، معماری و گسترش فضای معنوی در مجموعه حرم و فضای پیرامونی آن را بیشتر یادآور می‌شود.

پژوهشگران زیادی موضوع توسعه حرم رضوی را مورد توجه قرار داده‌اند که بیشتر آن‌ها از دیدگاه شهرسازی به این موضوع پرداخته‌اند. همچنین موضوع زیارت و تأثیرات آن بر مخاطبان در دوره جدید مورد توجه محققین بوده است. حال این پرسش مطرح است که در توسعه حرم رضوی چه مؤلفه‌هایی مدنظر طراحان بوده است؟ و آیا مؤلفه‌های توسعه حرم رضوی کارایی لازم در ایجاد یک فضای معنوی متناسب با زیارت را داشته‌اند؟ هدف از این پژوهش مطالعه سیر تاریخی توسعه کالبدی حرم رضوی و عوامل تأثیرگذار بر آن در دوره معاصر و همچنین تبیین مؤلفه‌های مؤثر در ارتقای روح معنوی حرم رضوی با توجه به آیین زیارت در فرهنگ شیعی است. مطالعه سیر تاریخی توسعه کالبدی حرم رضوی و عوامل تأثیرگذار در معماری اسلامی این مجموعه، موجب تبیین مؤلفه‌های مؤثر در ارتقای روح معنوی حرم رضوی با توجه به آیین زیارت در فرهنگ شیعی می‌شود. طراحان در دوره‌های مختلف با برداشتی مفهوم‌گرا از اصول و مبانی معماری اسلامی و با توجه به اصل خدامحوری، بناها، تزئینات و همچنین بافت پیرامونی حرم را ایجاد کرده‌اند. در دوره معاصر نیز هر چند به این اصول توجه شده است؛ اما در طراحی برخی اماکن با برداشتی فرم‌گرا از معماری اسلامی موجب تضعیف روح معنوی فضا و القای حس روزمرگی در زائران شده است. نگاه فرم‌گرا و عدم توجه به آداب زیارت و ایجاد فضای معنوی، می‌تواند موجب تقدس‌زدایی در طرح توسعه حرم رضوی شود. از این رو، در توسعه مجموعه حرم

و بافت پیرامونی آن نیاز به راهکارهایی مؤثر برای حفظ ابعاد هویتی و فرهنگی مرتبط با آداب زیارت بیشتر احساس می‌شود.

ماهیت این پژوهش، کاربردی-بنیادی است. این تحقیق به صورت کیفی و با روش تحلیلی - تاریخی انجام می‌شود که در تحلیل داده‌ها مؤلفه‌های معمارانه و فرهنگی-دینی را مورد ملاحظه قرار خواهد داد. جامعه پژوهش شامل مجموعه حرم رضوی و بافت پیرامونی آن است و گردآوری داده‌های تحقیق به صورت کتابخانه‌ای و میدانی است.

در بحث توسعه حرم رضوی، پژوهش‌های موجود اغلب منحصر به بررسی بافت پیرامونی حرم بوده‌اند. مجموعه حرم رضوی نیز از نگاه معماران و شهرسازان غالباً به عنوان بافت شهری مورد توجه قرار گرفته است. در این پژوهش، به توسعه مجموعه حرم در دوره معاصر، با در نظر گرفتن فضای معنوی و با تأکید بر آداب زیارت توجه شده است که پیش از این کم‌تر مورد توجه قرار گرفته است. جایگاه هنر و معماری اسلامی در حرم رضوی و تناسب آن با آداب و آیین زیارت در دوره معاصر مورد توجه قرار گرفته است. از جمله مقاله‌ای با عنوان «بازشناسی نظام معانی محیطی در محله‌های تاریخی با تأکید بر تحولات اجتماعی مخاطبان» (کاظمی و بهزادفر ۱۳۹۲)، چگونگی ادراک معانی محیطی از سوی مخاطبان و سنجش گوناگونی‌های آن، بر پایه تفاوت در سطح تحول یافتگی اجتماعی افراد صورت گرفته است؛ یافته‌ها نشان می‌دهد که افراد با سطح تحول یافتگی پایین‌تر به دنبال کشف معانی گذشته، افراد با سطح تحول یافتگی بالا به دنبال خلق معانی جدید و دسته سوم که در گروه میانه (که درصد بالایی را تشکیل می‌دهند) قرار می‌گیرند، در پی تغییر معانی دیروز و تداوم آن‌ها متناسب با شرایط تحولات امروزی هستند. در پژوهشی دیگر با عنوان اصول توسعه کالبدی حرم مطهر رضوی با تأکید بر تحولات تاریخی قرن نهم هجری قمری (صدری‌کیا، ۱۳۹۴)، پیشینه معماری حرم و نحوه توسعه آن بررسی شده است و نتیجه آن این است که مجموعه بارگاه رضوی در طی ادوار مختلف تکوین و تکامل کالبدی خود را پیموده است.

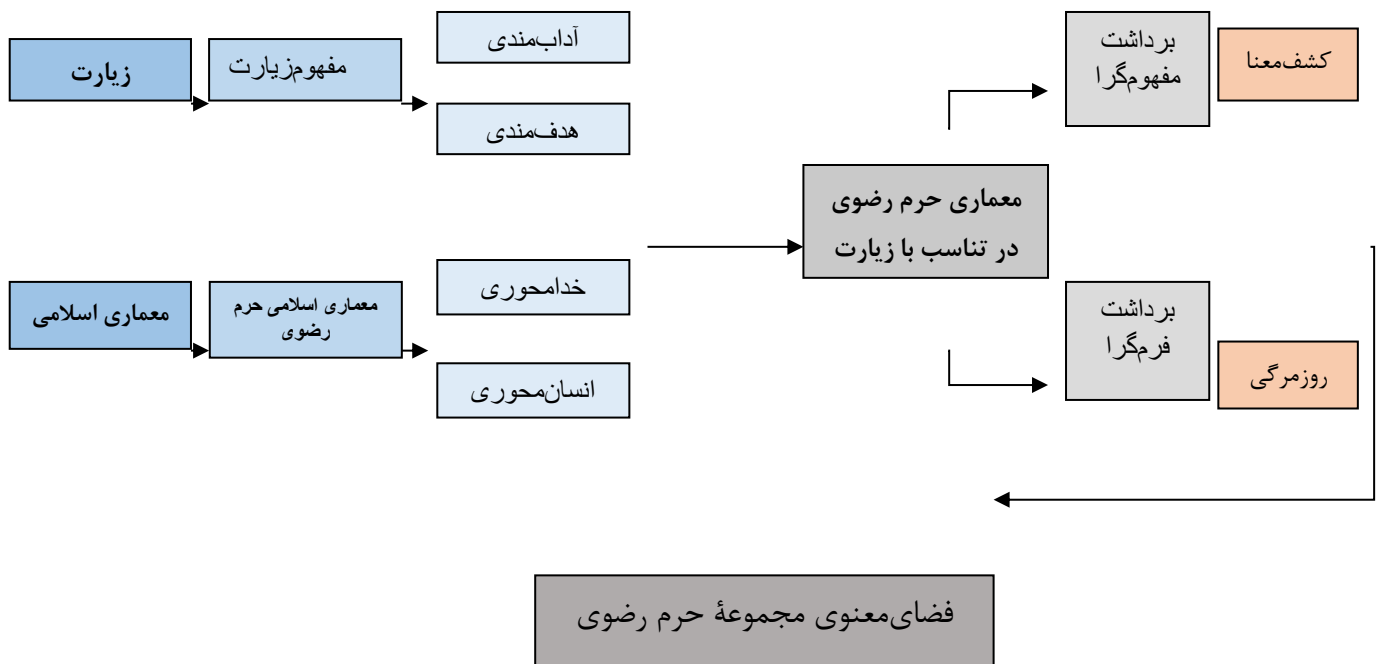
در پژوهشی با عنوان تغییر ادراک معنا از حرم امام رضا (ع) در نسبت با زمان (مطلبی، ۱۳۹۵)، تغییر وجوه معنایی ادراک منظر بافت پیرامون حرم رضوی، در گذر زمان مورد توجه قرار گرفته و نتیجه حاصل شده گویای این مطلب است که به سبب ظرفیت پایین بافت کنونی پیرامون حرم ادراک افراد تحت تأثیر قرار گرفته است. در پژوهشی دیگر با عنوان ارزش‌های تاریخی حرم مطهر رضوی در شکل‌گیری و توسعه شهر مشهد مقدس (توسلی، وحید، ۱۳۹۶)، «نقش حرم رضوی در ایجاد شهر مشهد و حفظ میراث و هنر اسلامی مشهد» مورد توجه قرار گرفته است و این نتیجه حاصل شده که به ارزش و میراث ملموس (مکان) و ناملموس (آداب و رسوم) در توسعه شهر مشهد توجه کم‌تری شده است. در پژوهشی با عنوان «ابعاد حقوقی طرح‌های نوسازی و بهسازی بافت‌های فرسوده شهری نمونه موردی بافت پیرامون حرم مطهر امام رضا (ع) مشهد» (سلجوقی، ۱۳۹۴)، و همچنین مقالات: «نقش آینده‌پژوهی در مدیریت توسعه حرم مطهر امام رضا علیه‌السلام و شهر مقدس مشهد»، (عزت، حیدری و سیدکلالی، ۱۳۹۰) و مقاله: «مدخلی بر گونه‌شناسی فضاهای عمومی شهری نمونه موردی: فضاهای عمومی در طرح بازسازی بافت پیرامون حرم مطهر امام رضا (ع)».

(قهرمانی، نقوی، ۱۳۹۶)، در بحث توسعه حرم رضوی پژوهش‌های موجود اغلب منحصر به بررسی بافت پیرامونی حرم بوده‌اند. مجموعه حرم رضوی نیز از نگاه معماران و شهرسازان غالباً به‌عنوان بافت شهری مورد توجه قرار گرفته است. در پژوهش حاضر توجه به توسعه مجموعه حرم در دوره معاصر، با در نظر گرفتن فضای معنوی و جایگاه هنر و معماری اسلامی با تأکید بر آداب زیارت توجه شده است که پیش‌از این کم‌تر مدنظر قرار گرفته است.

۱. نمودار مفهومی پژوهش

در نمودار شماره ۱، روند پژوهش به‌صورت نمودار آورده شده است. نخست موضوع زیارت، آداب و اهداف زیارت معرفی شده است و در ادامه با پرداختن به موضوع معماری اسلامی در دو بُعد خدامحوری و انسان‌محوری و بررسی تطبیقی این مؤلفه‌ها نتیجه آن ارائه شده است.

نمودار ۱. مأخذ: نگارندگان

۲. زیارت

زیارت در لغت یعنی دیدار کردن با قصد؛ یعنی به حضور کسی رفتن و او را ملاقات نمودن و در معنای مذهبی عزیمتی است به اماکن مذهبی. زیارت در بیشتر ادیان جهان وجود دارد. در معنای اصطلاحی متداول، به هرگونه دیدار و ملاقاتی زیارت اطلاق نمی‌شود، بلکه زیارت ملاقات با اشخاص و دیدار از اماکنی است که از نظر زیارت‌کنندگان دارای احترام، شرافت، برتری و خارق‌العادگی باشد (تقی‌زاده داوری، ۱۳۸۰: ۵۹). این حرکت و گرایش به زیارت بر خواسته از کرامت شخص زیارت شونده و اعتقادات درونی زیارت‌کننده و به‌نوعی ریشه در انس روحی زائر دارد.

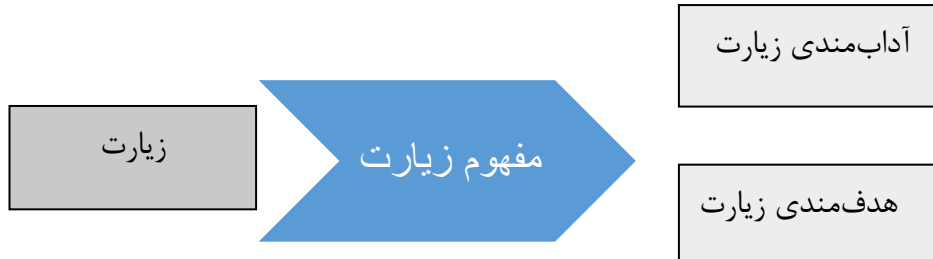
زیارت پیشوایان و بزرگان دین نیز به قصد ملاقات است که با نوعی کشش داخلی و عزم و اراده شخصی صورت می‌پذیرد. در مذهب شیعه زیارت ائمه و بزرگان دین بسیار توصیه شده است. از این رو، زیارت به محض رفتن به حرم ائمه علیهم‌السلام و یا بزرگان دیگر و سلام بر آنان تحقق می‌یابد. آداب زیارت شامل مأثور، یعنی از خود اهل بیت علیهم‌السلام دستوراتی در مورد آن وارد شده است، مانند زیارت امین‌الله، عاشورا و ... و برخی توسط عالمان تنظیم گردیده است. مانند زیارت‌نامه‌های امامزادگان.

نمودار ۲. مأخذ: نگارندگان

اعتقادات دینی و مذهبی ساختار اصلی مراسم و مناسک زیارت را شکل می‌دهند. از این رو، زیارت ائمه معصوم (ع) و امامزادگان و بزرگان و اولیای دین جلوه و شکوه بیشتری دارد و همواره توصیه شده است. زیارت امام رضا (ع) از این نمونه است. نقاط مشترک در بین زائران و در حقیقت، معنای کلی زیارت نزد ایشان به خصوص در زیارت امام هشتم از سوی برخی پژوهشگران مورد بررسی قرار گرفته است. در اینجا به نتایج این پژوهش‌ها و اشتراکات در تقسیم‌بندی از معنای زیارت اشاره می‌کنیم. در مناسک زیارت، عقیده به تقدس، عقیده به شفاعت، دلدادگی، خضوع، توسل جویی، مناجات، آرامش و قرب الهی از موضوعات مرکزی معنای زیارت است (یوسفی، ۱۳۹۱: ۱۸۳). این آداب، برخی ظاهری است و برخی باطنی، بی‌شک همان آداب ظاهری هم به حصول توجه قلبی و آداب باطنی کمک می‌کند. در این قسمت برحسب اشتراک معنای زیارت، دو مقوله کلی‌تر شامل آداب‌مندی زیارت و هدفمندی زیارت بیان می‌شود.

نمودار ۳. مأخذ: نگارندگان

۳. آداب زیارت

برای زیارت آدابی ظاهری و به صورت عملی ذکر شده است. مراعات آن‌ها هم ثواب بیشتر دارد، هم زائر را در دستاوردهای معنوی زیارت کامیاب‌تر می‌سازد و هم تربیت‌کننده است و همچنین موجب ارتباط روحی بهتری برای زائران می‌شود.

کیفیت زیارت کردن و جزئیات زیارت خواندن و کم‌وکیف این تشریف و دیدار معنوی را نیز باید از اولیای دین آموخت. (محدثی، ۱۳۸۶: ۷۳) در مقاله‌ای با عنوان آداب زیارت، حدیثی از وسائل‌الشیعه آورده است که آداب ظاهری زیارت در آن ذکر شده است. این حدیث از امام صادق (ع) به محمدبن مسلم - که از اصحاب بزرگ اوست - چنین دستورالعمل می‌دهد: «هرگاه به زیارت مرقد امیرالمؤمنین (ع) رفتی، غسل زیارت کن، پاکیزه‌ترین جامه‌هایت را بپوش، بوی خوش و عطریات استعمال کن، با آرامش و وقار و آرام حرکت کن، وقتی به باب‌السلام رسیدی، روبه‌قبله بایست و سه بار تکبیر بگو، آن‌گاه زیارت را بخوان...».

درباره آداب زیارت روایات زیادی در منابع معتبر از جمله وسائل‌الشیعه ذکر شده است. همچنین پژوهشگران بسیاری این آداب را استخراج و تقسیم‌بندی کرده‌اند. در این بخش به موارد مشترک و کلی در باب آداب ظاهری زیارت اشاره می‌کنیم.

۱- غسل زیارت: برای حضور در حرم‌ها، زائر باید پاک باشد، هم پاکی ظاهری و هم پاکی باطنی. غسل زیارت از آنجاکه به‌عنوان یک عمل عبادی انجام می‌گیرد، علاوه بر تمیزی جسم و لباس، طهارت روح و روان را هم در پی دارد. هم قبل از آغاز سفر زیارتی و هنگام بیرون رفتن از خانه و شهر و بیش از شروع مسافرت مستحب است، هم قبل از تشریف به حرم‌های مطهر معصومان.

۲- لباس تمیز و آراستگی و خوش‌بویی: پوشیدن جامه‌ای نو و لباس تمیز و استفاده از عطر، آداب دیگر تشریف به حرم‌های مطهر است. از آنجاکه حالت روحی و جسمی و ظاهر و باطن در یکدیگر تأثیر متقابل دارند، نوع لباس و وضع ظاهری زائر در پدیدآمدن حال مناسب روحی و ایجاد نشاط معنوی مؤثر است.

۳- وقار و طمأنینه: آرامش و وقار ظاهری، نشانی طمأنینه درونی است. رفتار شتابزده گویای باطن آشفته و نابسامان است. در توصیه‌ی مربوط به زیارت آمده است که: باوقار و آرامش راه بروید، قدم‌ها را کوچک بردارید، حالت طمأنینه داشته باشید، با حالت ذکر و تسبیح و تکبیر، وارد حرم و مزار شوید. این‌ها جهت شکلی و آداب ظاهری است که در باطن و درون زائر هم اثر می‌گذارد.

۴- خضوع و خشوع: از جمله آداب زیارت، داشتن خضوع و خشوع هنگام زیارت است. خشوع، حالتی قلبی و درونی است که از معرفت و محبت به یک مقام و شخصیت در دل ایجاد می‌شود. تأثیر عظمت او در قلب، حالتی پدید می‌آورد که رعایت احترام در ظاهر را در پی دارد. حتی نوع ایستادن، نشستن، نگاه کردن، سخن گفتن، وارد و خارج شدن، همه تحت تأثیر آن حالت درونی است. پس خشوع قلبی، خضوع اعضا و جوارح را پدید می‌آورد که از نمونه‌های تأثیر درون بر برون است.

۵- ذکر تکبیر و تسبیح: از آدابی که برای زیارت مرقد‌های مطهر بیان شده، گفتن تکبیر هنگام تشریف است. یاد خدا و حمد و ستایش او و ذکر توحید و تسبیح و تنزیه، توجه به عظمت خداوند است؛ چراکه عظمت چنین شخصیت‌هایی در عبودیت و تواضع در پیشگاه خداست، هم نوعی تعدیل نگاه و توجه انسان زائر است تا درباره‌ی این پیشوایان الهی، دچار غلو نشود و نسبت‌های غلوآمیز ندهد و محوریت توحید در همه‌ی مسائل حفظ شود.

۶- اذن دخول: خواندن اذن دخول هنگام زیارت، یکی دیگر از آداب است. این اقتضای ادب است که بی‌اجازه وارد حریم حرم.

نشویم و با خواندن اذن ورود، هم ادای احترام کنیم، هم دل را آماده‌تر سازیم. از قول شهید اول نقل شده است که زائر، ایستاده بر درگاه حرم حاضر شود، دعا کند و اذن بطلبد و اگر در دل خود خشوعی احساس کرد و رقت قلب حاصل شد، وارد شود، و گرنه بهتر است که برای ورود، زمان دیگری را انتخاب کند تا رقت قلب و خشوع حاصل شود.

۷- عتبه‌بوسی: احترام و ارج نهادن به جایگاه والای حرم‌های مطهر، گاهی هم به بوسیدن در و درگاه به هنگام ورود است. علامه مجلسی سخن شهید اول را در این مورد به‌عنوان یکی از آداب زیارت نقل می‌کند و می‌افزاید که دلیل مستندی برای مستحب بودن، بوسیدن آستان و درگاه نداریم، ولی سجود برای خدا به‌عنوان شکر الهی بر این توفیق، مانعی ندارد.

۸- حضور در کنار قبر و بوسیدن ضریح: ادب دیگر در زیارت که نشانی محبت و ارادت بیشتر است، نزدیک شدن به قبر، دست نهادن به آن، بوسیدن و ابراز اشتیاق است. مرحوم شیخ عباس قمی در مفاتیح‌الجنان، ضمن بحث از آداب زیارت به این نکته اشاره می‌کند که برخی می‌پندارند رعایت ادب به حریم امامت، به آن است که زائر هرچه دورتر بایستد و به قبر و ضریح نزدیک نشود. ایشان این را وهم و اشتباه می‌دانند و تأکید می‌کنند که نزدیک شدن به قبر و ضریح و بوسیدن آن یکی از آداب است (محدثی، ۱۳۸۶: ۸۰).

۹- ادب نسبت به قبر مطهر: زائری که توفیق تشرّف به حرم‌ها را می‌یابد، باید خود را در حریم خانه امام یا امامزاده احساس کند و هر نوع ادب لازم را به‌جا آورد. سید بن طاووس توصیه می‌کند: زائر، مثلاً در حرم حضرت رسول (ص)، در بدو ورود، دو رکعت نماز تحیت مسجد بخواند، سپس رو به‌طرف روضه نبوی کند، سلام دهد، دست به آن بکشد و ببوسد.

۱۰- پرهیز از حرف‌های بیهوده و کارهای لغو: ادب دیگر در تشرّف به حرم‌های مطهر، پرهیز از هر کاری است که مغایر باد ادب حضور است؛ از جمله کلمات لغو و حرف‌های بیهوده و حرکات سبک و ناپسند و دور از شأن زیارتگاه. هدف از زیارت، بهره‌وری از فیض‌های معنوی است. پرداختن به سخنان و کارهای لغو، مانع آن فیض‌ها می‌شود و چه‌بسا اوقات کسی در داخل حرم‌ها به چنین حرف‌ها و کارهایی سر می‌شود و از مائده معنوی گشوده در آن ضیافت‌خانه‌های آسمانی بی‌بهره بماند.

۱۱- خواندن زیارت مأثوره: تأکید بر آن است که در زیارت‌ها، بیشتر از متون زیارتی نقل شده از ائمه معصوم (علیه‌السلام) استفاده شود که به آن‌گونه دعاها و زیارت‌های مستند مأثوره گفته می‌شود. زیارت اربعین، زیارت جامعه کبیره، زیارت امین‌الله، زیارت حضرت معصومه (س) و بسیاری از زیارت‌نامه‌هایی از ائمه اطهار نقل شده و کلام امام است. خواندن آن‌ها بهتر از متون زیارتی دیگر است. مضامینی هم که در این‌گونه زیارت‌نامه‌ها است، متعالی‌تر است و از زبان اولیای الهی تراویده است.

۱۲- دعا و تلاوت و عبادت کنار قبر: نماز در برخی مکان‌ها فضیلت و ثواب بیشتری دارد، یکی هم در حرم‌های مطهر معصومان. غیر از اصل نماز خواندن که مطلوب است، خواندن نماز و اهدای آن به روح امام یا شخصیتی که مورد زیارت است، فضیلت دارد و به آن نماز زیارت گفته می‌شود که دو رکعت، گاهی هم چهار رکعت یا شش رکعت (دو رکعت دو رکعت) است و اغلب توصیه شده پس از زیارت خوانده شود و بعد از آن نماز، حاجت‌ها را از خدا بطلبند.

۱۳- تکریم خادمان و کمک به فقیران: خادمان حرم‌ها، با عشق و محبت در آستان اهل بیت خدمت می‌کنند و انتظار می‌رود که برخوردشان با زوّار، بر اساس محبت و دلسوزی و راهنمایی باشد. زائران نیز باید جایگاه آنان را بشناسند و قدر بدانند و مورد تکریم قرار دهند.

۱۴- زیارت وداع و خداحافظی: از آداب زیارت، وداع در آخرین روز یا آخرین لحظات است. بری زائری که ایامی در جوار یک مرقد مقدّس به سر برده و بارها به زیارت مشرف شده است، دل‌کندن از شهر محبوب دشوار است. حسّ و حال زائر هنگام وداع، باید به‌گونه‌ای باشد که دستاوردهای نفیسی از این زیارت برداشته و حال او بهتر از گذشته شده باشد و با انسی که به حرم و صاحب حرم پیدا کرده، وداع برایش مشکل باشد، ولی به‌هرحال خداحافظی هنگام برگشت، جزء آداب مسافرت و زیارت است و نشانه احترام به صاحب‌خانه و صاحب مرقدهاست (محدثی، ۱۳۸۶: ۸۲).

۴. اهداف زیارت

یکی از اهداف و اسرار زیارت، بزرگداشت اولیای الهی و زنده کردن یاد و نام آنان و باور به عظمت و شکوه ایشان است. تعظیم بندگان صالح و برگزیده، حفظ شعائر الهی و مصداقی از آیه «من یعظم شعائر الله فانها من التقوی القلوب» است. یاد و خاطر آنان، یادکرد بندگی و دل‌سپردگی آنان به خدا، ایثار و جان‌فشانی‌هایشان در دفاع از دین حق و مجاهدت‌های بی‌نظیر آنان، عبادت‌ها و نیایش‌های ایشان در محضر باری تعالی است. از این رو، اهداف بسیاری برای زیارت اولیای الهی بر شمرده‌اند و همچنین اهداف مختلفی در ذهن زائران از زیارت وجود دارد که در این قسمت به برخی از این اهداف که توسط پژوهشگران معرفی شده است می‌پردازیم و در جدول شماره ۱ ارائه می‌کنیم.

دوری از گناهان و آلودگی‌ها: زیارت و دیدار با معصومین (علیهم‌السلام) چه در حال حضور و چه بعد از وفات تأثیرات شگرفی بر روح و روان انسان دارد و او را به سوی معنویات، اخلاق فاضله و مکارم انسانی سوق می‌دهد. شاید یکی از حکمت‌های مهم زیارت، همین توجه زائر به معنویات، دعا، ذکر و نماز در حرم اولیای الهی و سعی در اصلاح و خودسازی و کسب طهارت درونی، جهت بار یافتن به درگاه آنان است.

تقرب و نزدیکی به خدا: یکی از اسرار و فواید زیارت خاندان وحی و بزرگداشت نام و یاد آنان، تقرب و نزدیکی به خدا و جلب عنایت و توجهات ویژه او است. زیارت، چون پیوند و تجدید عهد با بندگان خالص خداوند است، زمینه‌ساز کسب صفات شایسته و عامل رشد معنوی و در نتیجه تقرب به خدا می‌گردد. وقتی در زیارت، انسان ناقص در برابر انسان کامل قرار می‌گیرد، انگیزه کمال‌یابی، او را متوجه خدا می‌کند و مایه تقربش می‌شود.

شناخت بیشتر اهل‌بیت: تولا و تبرا دو رکن اعتقادی شیعه است که با حضور در بارگاه نورانی خاندان عصمت و طهارت، به زیبایی جلوه‌گر می‌شود. شناخت اهل‌بیت (علیهم‌السلام) و معرفت به مقام والا، سجایای اخلاقی و سیره دینی و ویژگی‌های برتر آنان، از حکمت‌های دیگر زیارت است؛ یعنی، در پرتو حضور در مرقد‌های پاک و قدسی ایشان و مطالعه و اندیشه در حالات و گفتارهای عترت نبی علیهم‌السلام، شناخت زیادی نسبت به آن بزرگواران حاصل می‌شود و عظمت روحی و معنوی آنان، بیشتر درک می‌گردد.

شفاعت و آمرزش گناهان: یکی از آثار و اسرار گران‌قدر زیارت، جلب عنایت و توجه معصومین (علیهم‌السلام) و بهره‌مندی از شفاعت و آمرزش‌خواهی آنان در محضر باری تعالی است. یکی از اموری که انسان را به رحمت الهی، بسیار امیدوار می‌کند، مسئله شفاعت مقربان درگاه الهی و واسطه قراردادن آنان است. اهل‌بیت (علیهم‌السلام)، آبرومندان درگاه الهی و اولیای برگزیده او هستند، بنابراین با توسل به آنان و زیارت مرقد‌های پاکشان، باید به شفاعت آن‌ها امیدوار بود و از الطاف بی‌کرانشان بهره‌مند گردید (کلینی، ۱۳۹۰: ۴۹). رسول گرامی اسلام فرموده است: «من اتانی زائرا کنت شفیعته یوم القیامة» «هر کس به زیارت من آید، روز قیامت شفیع او خواهم بود (ری‌شهری، ۱۳۸۴: ۲۷).

یادآوری مرگ و آخرت: زیارت قبور به خصوص مرقد‌های نورانی اهل بیت (علیهم‌السلام) - یادآور عالم آخرت و حساب و کتاب و باور به زندگی جاویدان در قیامت است. اعتقاد به آن عالم، زندگی را از پوچی و بی‌هدفی بیرون می‌آورد و به حیات او معنا و ژرفا می‌بخشد. زیارت موجب عبرت و پندگیری انسان و زنده شدن یاد مرگ در نزد او می‌گردد و این آثار تربیتی بسیاری برای انسان دارد؛ از جمله اینکه باعث کوتاه‌شدن آرزوهای غیرالهی و رهایی انسان از قساوت قلب می‌شود (عابدی، ۱۳۷۶: ۱۲).

بهره‌مندی از پاداش‌ها: یکی از حکمت‌ها و فواید زیارت، بهره‌مندی زائران از ثواب‌ها و پاداش‌های بی‌شمار و برخوردارگی از فضیلت‌ها و برکات آن است و هیچ خردمند فرزانه‌ای، با تأویلات نادرست و خیال‌بافی‌های متعصبانه، خود را از این فیض بزرگ الهی محروم نمی‌سازد! پاداش‌های فراوانی؛ چون ورود به بهشت (مجلسی، ۱۳۸۶: ۸۳).

از دیگر اهداف برشمرده شده برای زیارت می‌توان: الگوبرداری از اهل بیت، تجدید عهد ولایت، عقیده به شفاعت امام، واسطه اجابت دعا و توبه و آمرزش گناهان، حاجت گرفتن و ... را ذکر کرد. در ادامه این قسمت برای دسته‌بندی مطالب ارائه شده و بررسی آن در بخش‌های بعدی جدول شماره ۱ تهیه شده است.

جدول ۱. مفهوم زیارت. مأخذ: نگارندگان

مؤلفه‌های زیارت	موضوع زیارت	اعمال زیارت (ظاهری و باطنی)
آداب‌مندی	مناسک	غسل زیارت، لباس تمیز و آراستگی، وقار و طمأنینه، خضوع و خشوع، ذکر تکبیر و تسبیح، اذن دخول، عتبه بوسی، حضور در کنار قبر و بوسیدن ضریح، ادب نسبت به قبر مطهر، پرهیز از حرف‌های بی‌هوده و کارهای لغو، خواندن زیارت مأثوره، دعا و تلاوت و عبادت کنار قبر، تکریم خادمان و کمک به فقیران، زیارت وداع و خداحافظی
	تقدس	معصوم دانستن امام، آگاه دانستن امام نسبت به حال زائران (قائل به علم لدنی امام)، ملجأ و پناه دانستن امام
هدف‌مندی	توسل به امام	شفاعت و آمرزش گناهان، عقیده به شفاعت، واسطه اجابت دعا، حاجت گرفتن
	تولا و تبرا	بزرگداشت اولیای الهی، شناخت اهل بیت (ع)، الگوبرداری از اهل بیت، تجدید عهد
	مناجات، خضوع	رازونباز، خضوع و خشوع
	تقرب	تقرب و نزدیکی به خدا، دوری از گناهان، یادآوری مرگ و آخرت، بهره‌مندی از پاداش و خشنودی از زیارت

۵. معماری اماکن مقدس در ایران

در ایران می‌توان از زیگورات‌ها و چهارتاقی‌ها به‌عنوان اولین بناهای معماری اماکن مقدس نام برد. این بناها با آداب زیارت و آیین‌های مربوط به عصر خود هم‌سو بوده‌اند. معماری چهارتاقی به‌عنوان سنگ بنای الگوهای فضایی معماری ایرانی قطعاً نقش تأثیرگذاری در مقبره‌سازی ایرانی داشته است.

چهارتاقی را از گذشته تاکنون به آتشکده‌های دوران ساسانی نسبت می‌دهند، اما قدمت چهارتاقی به‌پیش از آیین زرتشت و زمان نیایش مهر و آناهیتا باز می‌گردد که در دین جدید این بناها به آتشکده تبدیل شده‌اند (جوادی، ۱۳۹۶: ۱۵). چهارتاقی‌های منفرد و بکر در نقاط مختلف سرزمین ایران پراکنده‌اند که امروزه به بسیاری از آن‌ها نام‌های مذهبی داده‌اند. بی‌شک این‌ها اماکنی مقدس بوده‌اند که اسامی اسلامی، دوام تقدس آن‌ها را رقم زده است (جوادی، ۱۳۹۶: ۱۶).

جامعه نخستین اسلامی احداث بنای یادبود را بر محل دفن شایسته نمی‌دانست و بر آن بود تا حیات مادی انسان را بر جهان خاکی به‌سادگی پایان بخشد. باین‌وجود، پس از چندی آن سادگی پیشین از میان رفت و به‌تدریج بناهای یادبود بر فراز قبر بزرگان دین و خلفا شکل گرفت. در ایران به‌خاطر گرایش‌های مذهبی شیعی ساخت این نوع بناها نسبت به دیگر کشورهای اسلامی بیشتر مشهود است (شایسته‌فر، ۱۳۸۹: ۹۰).

طراحی و ساخت حرم برای امامان معصوم (ع)، براساس نگاه شیعی و متناسب با آداب زیارت شکل گرفت. وجود عناصری در معماری این بناها مانند: صحن، بست، رواق، گنبد و ضریح و دیگر عناصر در راستای فرهنگ زیارت ائمه به‌وجود آمدند. در معماری امامزادگان و اولیای دین نیز تا حدودی این الگوها شکل گرفت. اصول و مبانی معماری مقابر امامزادگان علی‌رغم وجود تفاوت زمینه‌ای در دوره‌های مختلف، فرم‌ها و حتی نقش متفاوت کارکردی گونه‌های معماری امامزادگان، همه دارای اصولی مشترک و یکسان نظیر نمادگرایی، درون‌گرایی، مصالح مشترک بومی، هندسه چندضلعی‌های منتظم، استفاده از نمادها و عناصر مقدس مذهبی نظیر چهارتاقی و کارکرد فضای جمعی هستند (مسعودی اصل، فرزین، ۱۳۹۷: ۷). در معماری حرم امام رضا (ع) این اصول رعایت شده است. از جمله صحن انقلاب اسلامی که از قدیمی‌ترین صحن‌های حرم که چهارایوانی است و عناصر اصلی آن ایوان طلا و ایوان نقاره و همچنین پنجره فولاد و سقاخانه معروف به اسماعیل طلا (اسمال طلا) در وسط صحن که همگی براساس آداب زیارت و هدایت‌کننده زائران به‌سوی رواق‌ها و ضریح هستند و بر مرکزیت بنا تأکید دارند (تصویر شماره ۱).

تصویر ۱: صحن انقلاب اسلامی (منبع: آستان قدس رضوی)

در دیگر صحن‌های مربوط به معماری دوره‌های گذشته؛ مانند صحن آزادی (صحن نو) نیز وجود عناصر نمادین و نقوش تزئینی و کتیبه‌ها، فضایی معنوی و در راستای آداب زیارت را ایجاد کرده‌اند.

۶. تمرکزگرایی در آداب زیارت

رفتن به زیارت و پرستش عوامل طبیعی و اماکن مقدس و نسبت دادن آن‌ها به خدایان و بزرگان، در بین اقوام مختلف و در تمام کشورهای جهان رایج بوده است. در ایران نیز برخی عوامل طبیعی و چشمه‌های مقدس به پادشاهان پیشدادی، خدایان و ایزدبانوان و نیکان و بزرگان در دوره باستان نسبت داده می‌شده که در دوره‌های بعد برخی از آن‌ها به زرتشت و برخی به قدمگاه‌های ائمه (ع) و دیگر بزرگان مذهبی منسوب شده است. تمرکزگرایی در آداب زیارت مربوط به این اماکن نیز متفاوت بوده از جمله این آداب مربوط به آتشکده‌هایی که در بالای کوه‌های مقدس قرار دارند که در آن‌ها زیارت مراتبی گوناگون دارد. قدمگاه رضوی در نیشابور هم این ویژگی را دارد. مکانی که قبلاً قدمگاه شاپور کسری خوانده می‌شد که زیارت و تبرک جویی در آن مکان مرسوم بود و از زمان دقیق انتساب آن به امام رضا (ع) گزارشی در دست نیست. امروزه این مکان به‌عنوان قدمگاه امام رضا (ع) آداب زیارت مخصوص به‌خود را دارد (گرایی، ۱۳۷۴: ۴۷).

تمرکزگرایی در معنای کلی برقراری ارتباط اجزاء یک مجموعه با مرکزیت خاص است که در حوزه‌های مختلف علوم کاربرد دارد. در این پژوهش تمرکزگرایی در فرهنگ و هنر اسلامی مدنظر است. مسلمانان با محور قراردادن اصل توحید در مسائل فرهنگی، اجتماعی و هنری، در دستیابی عملی به اصل توحید در تلاش هستند. عدم توجه به تمرکزگرایی در فرهنگ اسلامی موجب از بین رفتن فضای معنوی در جامعه می‌شود.

تمرکزگرایی از اصول مهم در موضوع زیارت است؛ به‌طوری‌که در اعمال زیارت تمرکز بر زیارت و پالایش روح و همچنین ذکر گفتن و حب ائمه (ع) و رفتن به سمت ضریح، بر تمرکز در زیارت تأکید دارند. هنرمندان مسلمان نیز با رعایت اصل تمرکز بنای حرم و مکان‌های مقدس را بر پا می‌کنند. معماران با خلق فضایی معنوی و رعایت اصل تمرکز در بنا، زائران را به‌سوی هدف اصلی سوق می‌دهند. معماران مسلمان با ایجاد مرکزیت در بنا و پیوند بین

فضاهای بیرونی و درونی به شکل فضایی دعوت‌کننده و با استفاده از کتیبه‌ها و نوشته‌های متضمن آیات الهی تلاش نموده‌اند تا از آثارشان به‌عنوان واسطه‌هایی برای تعالی روحی و سیر معنوی به‌سوی ملکوت‌اعلی‌ خداوندی بهره‌گیرند (بمانیان، ۱۳۸۶: ۳۹). تمامی آداب زیارت از جمله آداب ظاهری و باطنی نیز به هدف متمرکزشدن زائران و خلق فضایی سرشار از معنویت است. حرم امام رضا (ع) در مشهد از نمونه‌های بارز تمرکزگرایی در آئین زیارت است. مجموعه حرم رضوی و بافت پیرامونی آن دارای شاخصه‌هایی از این موضوع است.

وجود قدمگاه‌های رضوی که در مسیرهای متفاوت در ایران و به سمت حرم امام رضا (ع) هستند، به‌نوعی در راستای تمرکزگرایی در آداب زیارت آن حضرت به‌شمار می‌آیند؛ به‌طوری‌که می‌توان گفت واقعیت زیارت قدمگاه‌های رضوی در مسیرهای مختلف به سمت حرم امام که کانون این حرکت و سفر معنوی ایست، در راستای تمرکزبخشی در زیارت این امام رئوف است. این ادب و احترام به مقام ولایت در فرهنگ عامه جایگاهی رفیع داشته و همواره مورد احترام بوده است.

امروزه توجه مردم به قدمگاه‌ها به دلایل مختلف کم‌رنگ شده است. از جمله این دلایل می‌توان به ساخت بناهایی غیرمرتبط با آداب زیارت در پیرامون قدمگاه‌ها، ضرورت ساخت جاده‌ها و مسیرهای جدید که از کنار قدمگاه‌ها عبور نمی‌کنند، توسعه غیراصولی در بناها و بافت پیرامونی این قدمگاه‌ها، ایجاد شبهه در صحت این قدمگاه‌ها و... اشاره کرد. به‌نوعی این کم‌توجهی‌ها موجب تمرکززدایی مفهوم زیارت و گردشگری مذهبی در کشور می‌شود. ذهنیت مردم از سفر زیارتی به مشهد، مقصدی تنها و دورافتاده است و در مسیر حرکت از عوامل معنوی، به‌صورت ظاهری و باطنی خبری نیست. درگذشته همه عوامل موجب می‌شدند که تمرکز در زیارت بیشتر و بیشتر شود. تمام نشانه‌ها و نمادها در این مسیرها زائران و مسافران را به یک هدف والا ارجاع می‌دادند. حتی در مسیر برگشت نیز آیین وداع برگزار می‌کردند.

در حال حاضر این تمرکزگرایی کم‌رنگ شده است و حرمت قدمگاه‌ها کم‌تر مورد توجه قرار می‌گیرد. آداب زیارت و آئین مربوط به زیارت در این اماکن نیز رفته‌رفته به فراموشی سپرده می‌شوند. حفظ و معرفی این آداب و آیین‌های بومی و منطقه‌ای، هم در تمرکزبخشی به زیارت امام رضا (ع) مؤثر است و هم ارتقای سطح فرهنگی و ترویج فرهنگ عامه در ارتباط با زیارت تأثیر مثبتی به‌جای خواهد گذاشت. از این‌رو، توجه به این آئین‌ها ضروری به نظر می‌رسد.

۷. معماری اسلامی حرم رضوی

معماران مسلمان با در نظر گرفتن اصل توحید و شعار (لا اله الا الله) تلاش نموده‌اند در آثارشان و اجزای بنا، محور اصلی را توحید قرار دهند و غیر از خدا را نادیده بگیرند. در معماری اسلامی رویکرد اهمیت‌دادن به فضاهای درون‌گرای داخلی و استفاده از تزئینات ساده آجری و گچی جهت ایجاد حس و حال خلوت و معنویت مدنظر قرار گرفته است (مسعودی اصل، ۱۳۹۷: ۱۰).

توحید به‌عنوان یکی از اصول دین همواره در آثار هنرمندان مسلمان نمود ظاهری و باطنی داشته است. به‌منظور تجسم بخشیدن به این امر واجب، معماران با ایجاد مرکزیت در بنا و پیوند بین فضاهای بیرونی و درونی به شکل فضایی دعوت‌کننده و با استفاده از کتیبه‌ها و نوشته‌های متضمن آیات الهی تلاش نموده‌اند تا از آثارشان به‌عنوان واسطه‌هایی برای تعالی روحی و سیر معنوی به‌سوی ملکوت اعلاّی خداوندی بهره‌گیرند (بمانیان، ۱۳۸۶: ۴۰). حرم امام رضا (ع) در شهر مشهد، موزه‌ای کم‌نظیر از هنر معماری اسلامی ایران است. آثار معماری این مجموعه مربوط به دوره‌های مختلف از جمله تیموری، صفوی، قاجار، پهلوی و دوره جمهوری اسلامی و همچنین برخی آثار مربوط به دوره‌های قبل از تیموریان است. در تمامی این دوره‌ها معماران با در نظر گرفتن اصل توحید آثاری را بنا کرده‌اند. در طول زمان و برحسب نیاز زائران و گسترش جمعیت، طرح‌های توسعه‌ای برای این مجموعه به اجرا درآمده است که شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم در دوره‌های مختلف بر روند توسعه تأثیرگذار بوده است. نکته‌ی حائز اهمیت این است که این توسعه‌ها بر اساس مبانی معماری اسلامی و بر پایه اصول اسلامی و آداب زیارت شکل گرفته است.

برخی از این تغییرات و تحول در توسعه مجموعه حرم و بافت پیرامونی آن متناسب با آداب و اهداف زیارت بوده و برخی علی‌رغم طراحی اولیه، مورد توجه زائران قرار نگرفته و به‌نوعی یا معنی زیارت در ارتباط نیست. از این‌رو، این بخش‌ها از حرم زائران را به فضایی غیرمعنوی هدایت می‌کند و حس روزمرگی ایجاد می‌کند.

در این بخش طبق نمودار شماره ۴، ضمن بررسی نظر اندیشمندان در مورد معماری حرم رضوی، تحولات معماری در دوره‌های مختلف این مجموعه و بافت پیرامونی مرتبط با آن را از نظر خدامحوری و انسان‌محوری در معماری مورد بررسی قرار می‌دهیم.

نمودار ۴. مأخذ: نگارندگان

۸. خدامحوری در معماری اسلامی حرم رضوی

خدامحوری در آثار معماری مسلمانان چنان جلوه‌گر می‌شود که وقتی انسان پای به این فضا می‌گذارد، حالتی معنوی، آرام و به‌دوراز دنیای مادی ایجاد می‌نماید. فضای معماری همچون واسطه‌ای است برای احساس حضور باری تعالی. بدین‌گونه معماران مسلمان سعی نموده‌اند تا از آثارشان به‌عنوان واسطه‌ای برای تعالی روحی و سیر معنوی به‌سوی ملکوت اعلاّی خداوندی بهره‌گیرند. در جهان هیچ‌چیز درست همان نیست که به‌نظر می‌رسد، هر ظاهری، باطنی دارد، به عبارتی، هر نمود ظاهری در آغاز، حکم دیدن یک معنای نادیدنی و باطنی است (خزایی، ۱۳۸۸: ۴۱).

در معارف اسلامی اصل توحید به دو بخش عمده توحید نظری و توحید عملی قابل تقسیم‌بندی است. توحید نظری شامل توحید در ذات، توحید در صفات و توحید در افعال الهی بوده و توحید عملی توحید در عبادت را دربر می‌گیرد. معماری اسلامی ایران نیز که در بستر این معارف رشد و گسترش یافته، به یقین جدا از این اصول نبوده است (شهیدی، بمانیان، ۱۳۸۸: ۴۶). آنچه هنرهای مشرق‌زمین را از سایر هنرها متمایز می‌کند، توجه به مفهوم و جهان‌بینی درون‌گرای آن است که این هنر را به تجرید و انتزاع نزدیک کرده، از طبیعت‌گرایی محض دور می‌کند (شایسته‌فر، ۱۳۹۲: ۹۱). تیتوس بورکهارت در بیان جاودانگی و هنر به وجود یگانگی در هنر اسلامی اشاره دارد که یگانگی در هنر اسلامی موجود است و زمان و مکان آن را نفی نمی‌کند. اثر هنری موردنظر در مدرسه و محل‌های متفاوت گویی نوری واحد از ورای آن متجلی می‌شود، حقیقت یگانگی در هنر اسلامی اینکه شریعت اسلام فرم هنری خاصی را توصیه نمی‌کند. وی هدف هنر اسلامی را چنین بیان نموده است که هدف هنر اسلامی ایجاد فضایی که بشر را در مسیر شناختشان ازلی خویش یاری رساند و چیزی بین انسان و حضور عینی خداوند فاصله نیندازد (آوینی، ۱۳۷۰: ۸). یکی از علت‌های ماندگاری و جاودانگی آثار معماری اسلامی را می‌توان در اصل توحید و یگانگی در هنر معماری یافت (تصویر شماره ۲).

تصویر ۲: مرکزیت گنبد در مجموعه حرم. (منبع: سایت آستان قدس رضوی)

به طوری که اصل خدامحوری و توجه به معنویت در معماری اسلامی همواره از سوی معماران مسلمان مورد توجه قرار گرفته است. وجود عنصر معنی و معنویت در فضای معماری اسلامی که برخاسته از توحید در اجزاء معماری، بخصوص معماری اماکن مقدس موجب شده است تا انسان خود را در فضایی معنوی احساس کند (تصویر شماره ۳ و ۴).

تصویر ۳. فضای معنوی در رواقها (منبع: آستان قدس رضوی)

تصویر ۴. فضای معنوی در رواقها (منبع: آستان قدس رضوی)

اصل توحید هنگامی که به زبان معماری و شهرسازی ترجمه می‌شود می‌تواند در سه دسته از نمونه‌ها و مصادیق کالبدی آشکار شود: توحید در ساختار معماری، توحید در اجزای معماری و توحید در عملکردهای فضایی، هر یک از موارد ذکر شده را می‌توان به ترتیب متناظر با توحید ذات، توحید صفات و افعال و توحید در عبادت دانست (شهیدی، بمانیان، ۱۳۸۸: ۸۸).

به‌کارگیری مبانی توحیدی و اصول اسلامی در شکل‌گیری بنا، به‌صورت عملی با خلق بخش‌هایی با عملکرد و آداب مختلف ظهور پیدا کرد. هرچند شالوده‌های معماری مسلمانان با ترکیبی از معماری گذشته و فرهنگ اسلامی شکل گرفت، ولی نقش خدامحوری معماران مسلمان در به‌وجود آمدن آثار را می‌توان از جمله ویژگی‌های این معماری دانست (بمانیان، ۱۳۸۶: ۴۷). در این راستا، معماران مسلمان در رابطه با بهره‌وری از خدامحوری بیشتر به مواردی مانند: مرکزیت در بنا، به دلیل جلوگیری از تفرق و پراکنده شدن ذهن مخاطب که با ایجاد تقارن و طرح‌های قرینه شکل می‌گیرد. همچنین فضای دعوت‌کننده که ایجاد فاصله‌ای بین انسان و زندگی مادی است با خداوند و عالم معنوی است. دعوت در این فضا باید با صداقت و خالصانه باشد که این امر هم در فضاهای بیرونی و هم در فضای درونی شکل می‌گیرد. از موارد دیگر، تزئینات معماری است که تأثیر فراوانی در ایجاد فضای معنوی دارند. تزئینات شامل نقوش اسلیمی، گیاهی و هندسی و کتیبه‌ها می‌شود. برای توجه‌دادن به بندگی خدا و تجسم یاد الهی باید، فضاها را با ایجاد مظاهری از آیه‌های حق تعالی پدید آورد که در این راه می‌توان از نوشته‌ها، کتیبه‌ها و آیات الهی بهره برد. گروهی از

کتیبه‌ها با مضامین دعایی هستند که در اهمیتی یکسان، فضاهای این‌گونه اماکن را با مضامین معنوی و روحانی درونی خود عطرآگین می‌کنند (شایسته‌فر، ۱۳۸۹: ۹۱). با در نظر گرفتن نظر محققین ارائه شده در این پژوهش و معماری حرم رضوی، عملکرد فضایی این مجموعه را می‌توان به سه بخش حضورپذیری، تزئینات معماری و مرکزیت در بنا تقسیم کرد.

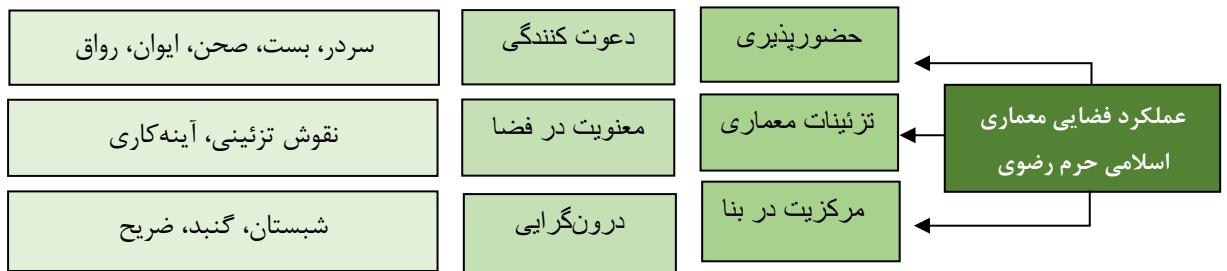
در اماکن زیارتی بخصوص در حرم امام رضا (ع)، بناهای مختلف با تعریفی جدید شکل گرفته‌اند. عملکرد و ضرورت ایجاد بخش‌های مختلف ابنیه آستان مقدس رضوی متفاوت است و بنا به ضرورت و رعایت آداب زیارت ساخته شده است. این مجموعه متشکل از بخش‌هایی است که در ابتدای هر کدام یک بست قرار دارد. بست از یک سو محل ارتباط فضای بیرونی آستان مقدس با فضای شهر است و از سوی دیگر، به ضریح مطهر مسدود می‌شود و نخستین مکانی است که هر زائری برای راه یافتن به صحن ضریح مطهر باید از آن بگذرد. بست حالت برزخ را دارد، فضایی بین زندگی معنوی و زندگی مادی است. انسان وقتی از درون زندگی روزمره عادی و جاری، پا به درون بست می‌گذارد، تا اندازه‌ای از زندگی مادی جدا می‌شود و در مسیر دنیایی معنوی قدم می‌گذارد. در بست چنین آمادگی ایجاد می‌شود. بعد پا به درون صحن حرم که می‌گذارد، خود را در فضایی معنوی می‌یابد و از زندگی مادی‌اش بیشتر جدا می‌شود. در محل کفش کن که می‌رسد، باید دستور را اجرا کند: فاخلع نعلیک انک بالوادی المقدس طوی (پس کفش خود را بیرون آور، به درستی که تو در سرزمین مقدس «طوی» هستی)^۱. باید از جاه‌طلبی‌ها و غرور چشم پوشد و پا برهنه شود و خاضع باشد. این عمل موجب آمادگی روحی فرد برای زیارت می‌شود. از رواق‌ها می‌گذرد، در هر رواق به تعالی روحی بیشتری می‌رسد و حالات روحانی او آشکارتر می‌شود، تا آن وقت که پا به درون حرم مطهر می‌گذارد. اینجا دیگر او از خود بی‌خود و شیفته و غرق نیاز شده است. حال دست به دعا برمی‌دارد و به زیارت می‌نشیند.

از دیگر بخش‌های حرم رضوی مرتبط با آداب زیارت و بر اساس اهداف زائران، ایجاد پنجره فولاد است. بخشی از اهداف زائران همان‌طور که در بخش‌های قبلی این پژوهش آمده است شامل: واسطه فیض الهی دانستن امام، واسطه اجابت دعا، واسطه پذیرش توبه و آمرزش گناه بود که در زیارت و حضور زائر در حرم امام تحقق‌پذیر است. ولی عقیده به شفاعت امام نیز از اهداف بسیاری از زائران است که در حرم رضوی در کنار پنجره فولاد که در دوره صفوی و برای کسانی که قادر نیستند به داخل حرم بروند ساخته شد، تجمع می‌کنند. پنجره فولاد رو به ضریح امام و به سمت قبله قرار دارد. در واقع طراحی این فضا پاسخ به نیاز و اهداف مخاطبان بوده و در راستای آداب زیارت است. از دیگر سازه‌ها، سقاخانه‌ها که مردم برای تبرک از آن آب می‌نوشند. همچنین طراحی فضای مسجد کوچک بالای سر حضرت جهت خواندن نماز زیارت، کفش کن یا کفش‌داری‌ها از جمله بناهای مرتبط با آداب زیارت هستند. بافت پیرامونی حرم رضوی نیز بخشی از طراحی شهری مرتبط با حرم است. بافت پیرامونی حرم شامل مدرسه‌های مذهبی و حوزه‌های علمیه، مسجدها، بازار و حمام و ... بوده است. این مجموعه‌های شهری در ارتباط شبانه‌روزی با حرم بوده و در راستای آداب و

۱. قرآن کریم، آیه ۱۲ سوره طه.

مناسک زیارت و برآورده کردن نیاز زائران بوده است؛ به طوری که همواره با موضوع و حال و هوای زیارت در ارتباط بوده‌اند.

نمودار ۵. مأخذ: نگارندگان

۹. انسان محوری در معماری معاصر حرم رضوی

همان‌طور که در بخش‌های ابتدایی این پژوهش اشاره شد، برخی آداب زیارت عملی و ظاهری است. به همین دلیل برخی از بناها و فضاهای در نظر گرفته شده در معماری اسلامی حرم رضوی ویژگی انسان‌محوری دارد. معماری انسان‌محور، براساس شناخت عمیق و دقیق از فرد یا افرادی که از مجموعه طراحی شده استفاده می‌کنند شکل می‌گیرد. این شناخت، شامل رفتارها و تجارب، دانش و چگونگی رابطه وی با محیطی می‌شود که از آن بهره می‌برند. معماری انسان‌محور، یک رویکرد مبتنی بر راه‌حل برای بهینه‌سازی رابطه بین افراد و ساختمان‌ها برای برآوردن نیازهای یک جامعه است. ساختمان‌هایی که با این هدف طراحی شده‌اند با تمرکز بر نیازها، زمینه‌ها، رفتارها و احساسات مردم، راه‌حل‌هایی برای مشکلات افراد ارائه می‌کنند. در حقیقت، مخاطب و خواسته‌های او برای طراحی معماری مجموعه معماری شهری مدنظر است. به گونه‌ای که ویژگی‌ها و خصوصیات فردی، اجتماعی و مسائل روزمره نیز در آن دخیل است. پروژه‌های موفق طراحی معماری انسان‌محور که براساس مفاهیم قومی، جامعه‌شناسی و روان‌شناسی ساخته شده‌اند، نتیجه درک جامع از کاربران هدف خود هستند. بسته به نیاز کاربران یا جوامع، برخی از پروژه‌های معماری انسان‌محور ممکن است ساده نباشد. پروژه‌های انسان‌محور ممکن است برای اهداف خاصی مانند طراحی اماکن عمومی شهری، بیمارستان و... و حتی طراحی اماکن مذهبی شکل بگیرد. در معماری اماکن مقدس این نگاه اگرچه با توجه به نیاز مخاطبان شکل می‌گیرد و بناهایی ظاهراً اسلامی ساخته می‌شود، ولی در نقطه مقابل معماری درون‌گرا است. تقلید از الگوهای بیگانه به جهت فقدان مبانی نظری مدون اسلامی و بومی، باعث دخالت این الگوها در بافت‌های پیرامون اماکن مقدس می‌شود. همچنین احراز هویت و نقش مطلوب این اماکن در شهر نادیده گرفته خواهد شد. نتیجه به کارگیری الگوهای بیگانه نیز استحاله اماکن مقدس و بافت‌های پیرامونی آن‌ها (و اصولاً شهر) شده و از مطلوبیت آن‌ها کاسته می‌شود و هویت آن‌ها را تضعیف خواهد کرد (نقی‌زاده، ۱۳۹۳: ۴۰).

هدف از معماری انسان‌محور، قراردادن افراد در مرکز توجه فرایند طراحی و بهینه‌سازی تعاملات مثبت بین افراد و ساختمان‌ها است. این دیدگاه در معماری موجب ماندگاری نمی‌شود و مخاطب نیز از فضای معنوی فاصله می‌گیرد و به‌نوعی درگیر روزمرگی در این مجموعه می‌شود؛ درحالی‌که معماری مذهبی و اسلامی بر پایهٔ خدامحوری و به‌دوراز دخالت مسائل مادی و دنیوی است.

در دوره معاصر هرچند طرح‌های توسعه به ایجاد فضای روحانی حرم و بافت پیرامون کمک کرده است، ولی در بیشتر بناها، صحن‌ها، رواق و بافت پیرامونی و دسترسی به مجموعه حرم رضوی عملکردی موفق نداشته است. ازجمله صحن جامع رضوی که با نگاه انسان‌محور و در جهت نیاز شهر مشهد به مرکز تجمع ساخته شده است. نگاه فرم‌گرا به معماری اسلامی در طراحی این صحن و رواق متصل به آن، نتوانسته فضای معنوی و مرتبط با زیارت را ایجاد کند (تصویر ۱). متأسفانه قراردادن سازه‌ای به شکل گنبد مسجدالنبی و به رنگ سبز در مرکز این صحن، توجه زائران را از زیارت و حس معنوی دور می‌کند. این عمل مصداق کامل معماری انسان‌محور و فرم‌گرا در مجموعهٔ بزرگ و کم‌نظیر معماری اسلامی حرم رضوی است؛ درحالی‌که در هیچ کجای معماری اسلامی فرم طبیعی راهی ندارد (تصویر ۲). همچنین در صحن قدس که یکی دیگر از بناهای دوره جمهوری اسلامی است، سازه‌ای به شکل قدس و در ابعادی انسانی در کنار بنای عظیم مسجد گوهرشاد، بار دیگر انسان‌محوری، روزمرگی و دوری از فضای روحانی در حرم رضوی را یادآور می‌شود (تصویر ۳). این روند در طراحی بافت پیرامونی حرم و برخی صحن‌های دیگر ازجمله صحن کوثر نیز دیده می‌شود. در رواق‌های جدید مانند دارالحججه در زیر حرم، ضریحی نمادین شبیه پنجره فولاد و از جنس طلا در زیرزمین گنبد رضوی نصب شده است که حس معنوی را در زائران ایجاد نمی‌کند، بلکه خلق نوعی دوگانگی و عدم مرکزیت در معماری اسلامی حرم رضوی است (تصویر ۴). این نوع نگاه در ارتباط با مخاطب و محیط که بیشتر براساس جنبه‌های رفتاری و برآورده‌کردن نیازهای روزمره افراد شکل گرفته، بر پایه طراحی انسان‌محور در توسعهٔ حرم رضوی است. یعنی طراحان بدون در نظر گرفتن آداب زیارت و اصول معماری اسلامی، دست به تمرکززدایی هنر اسلامی زده‌اند و معماری انسان‌محور با مؤلفه‌هایی نظیر فردیت و رابطهٔ ظاهری انسان با محیط حرم و با مرکزیت قراردادن انسان در معماری آن، موجب تضعیف فضای معنوی حرم رضوی شده‌اند.

۱۰. طراحی حرم رضوی در دوره جمهوری اسلامی

فضاهای شهری همواره نقش مهمی در تعاملات اجتماعی و ایجاد حس تعلق مردم به مجموعه شهری دارد. در شهرهای مذهبی و به‌خصوص در حرم‌های مقدس و بافت پیرامونی آن‌ها، این فضاها عملکردی متفاوت پیدا کرده و در برقراری ارتباط میان انسان و محیط موفق‌تر عمل کرده‌اند. تغییرات در این مجموعه‌ها گاه آرام و بر مدار طبیعی تحولات شهر منطبق بوده و گاه تحت تأثیر طرح‌ها و برنامه‌های شهری، سریع و یک‌باره رخ نموده‌اند. بافت مرکزی شهر مشهد در پیرامون حرم مطهر رضوی، نمونه‌ای از تغییرات یک‌باره در فضاهای عمومی است. تعامل بین انسان و مجموعه حرم رضوی، حسی معنوی و هم‌سو با معنای زیارت، در سراسر بافت را در دوره‌های متفاوت ایجاد کرده است. اما باگذشت

زمان و توسعه حرم رضوی و بافت پیرامون آن در دهه‌های اخیر این حس یکپارچه و حضورپذیری بر مبنای زیارت را تضعیف کرده است (آذری، ۱۳۹۷: ۱۰۷).

امروزه با گذشت چهار دهه از انقلاب اسلامی، به نظر می‌رسد چشم‌انداز برنامه‌ریزی شده برای توسعه این حرم تا حد زیادی محقق شده است. اما عواملی موجب شده که کارکرد این بنای اسلامی کارآمدی لازم را از دست بدهد که از مهم‌ترین عوامل آن می‌توان به نیاز شهر مشهد به مرکز تجمع با اهداف مذهبی - سیاسی و اجتماعی از جمله مصلی، میدان تجمعات سیاسی و... اشاره کرد که خود موجب آن بوده که در طراحی و ساخت صحن‌های جدید حرم رضوی به‌عنوان عامل و مؤلفه‌ای بسیار پررنگ نقش ایفا کند. از این منظر حرم رضوی به بخشی از فضای کل شهری، یعنی شهر مشهد و متأثر از تحولات شهری گشته که از اصول معماری اسلامی مرتبط با زیارت بهره چندانی نبرده است و به‌نوعی دچار عدم تمرکز در معماری اسلامی با رویکرد زیارت شده است. آنچه امروزه در حوزه مدیریت گردشگری شهر مشهد به چشم می‌آید، توجه بیشتر به توسعه ظرفیتی مجموعه حرم و شهر مشهد و یا اولویت مسائل سیاسی بوده است (تصویر ۵).

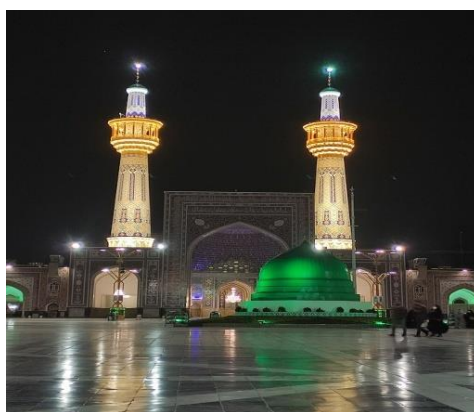

تصویر ۵. صحن قدس (منبع: سایت گردشگری خراسان)

به‌گونه‌ای که فضا سازی روحانی و معنوی این مکان در اولویت دوم توسعه قرار گرفته و ضرورت دارد که در ادامه توسعه حرم رضوی به شکلی عمل شود که فضا روحانی و معنوی زیارت جایگاه خود را در این مکان باز یابد (تصاویر ۷ و ۶). در اینجا ضروری به نظر می‌رسد، به واکاوی میزان ارتباط و تناسب فضای کالبدی و فضای معنوی این مجموعه و همچنین به ویژگی‌های تاریخی و اهمیت آنها در ایجاد تمرکز معنوی در فضای حرم رضوی توجه شود.

تصویر ۶. صحن جامع رضوی (منبع: سایت آستان قدس رضوی)

تصویر ۷. صحن جامع رضوی (منبع: سایت گردشگری خراسان)

حال باید ببینیم که طراحی این فضا تا چه میزان با الگوهای رفتاری مخاطبان براساس آداب زیارت مطابقت دارد معماری اسلامی عملکردی درون‌گرا دارد، همان‌طور که مذهب درونی است و در متن جامعه جاری است. معماری ایرانی- اسلامی دارای حریم و حرمت است، دارای کشش است و آشکار و عینی نیست (دیشیدی، ۱۳۶۶: ۷۰). قرارگرفتن حرم رضوی در بافت تاریخی شهر و رابطه همیشگی با مردم و در طول شبانه‌روز و همچنین کشش و حال و هوای درونی زائران که بی‌توجه به جلال و شکوه ظاهری و به‌قصد ارتباطی درونی و معنوی به درون حرم پا می‌گذارند همواره باید مدنظر باشد.

حرم رضوی به‌عنوان یک فضای شهری، طیف وسیعی از نیازها و رفتارها را در پی دارد که باید فضاها مدنظر طراحان قرار گیرد و فضایی ایجاد شود که پاسخگوی مخاطبان باشد. از سوی دیگر، هر یک از فضاهایی که در حرم مطهر طراحی و احداث شده‌اند باهدف مشخص و برای پاسخگویی به طیفی از نیازهای کاربران شکل‌گرفته‌اند اما در مواردی مشاهده می‌شود که الگوهای رفتاری کاربران تناسبی باهدف اولیه طراحی ندارد. مانند طراحی صحن جامع رضوی، صحن قدس

و ضریح نمادین و ... دلیل این مسئله را می‌توان در طراحی نادرست فضا دانست؛ به طوری که نتوانسته بستر مناسب برای بروز الگوی رفتاری مناسب را پدید آورد. یعنی فضای معماری در، واقع شدن زیارت واقعی نقش مهمی دارد و می‌توان با خلق فضا رفتار زائر را در جهت رسیدنش به هدف حقیقی‌اش یعنی زیارت حقیقی امام معصوم مدیریت کند. آنچه مشهود است، این مهم است که بیشترین سطح فضاهای عمومی در این محدوده، مراکز خرید و فضاهای تجاری خصوصی هستند که چهره جدیدی را برای این محدوده تصویر خواهند کرد و بر زندگی و الگوهای رفتاری شهروندان و زائران آثار جدی برجای خواهند گذاشت (مطلبی و اسلامی ۱۳۹۵: ۱۵). اصل نوسازی و توسعه حرم در همه دوره‌ها به دلیل گسترش شهری و افزایش جمعیت اتفاق افتاده است. به طوری که در هر دوره برای گسترده‌تر کردن بناهای اطراف حرم مطهر، حکام و زمامداران وقت، ناگزیر به تخریب بخشی از بافت کهن شهر بوده‌اند، همان‌گونه که در دوره تیموریان برای برپایی مسجد جامع گوهرشاد نیز تخریب انجام شده (دیشیدی، ۱۳۶۶: ۷۹). تنها در نظام گذشته، دوره پهلوی، قصد از تخریب، بی‌تردید به لحاظ برآوردن نیاز مردم نبوده، بلکه هدف اعمال تفکر و ایدئولوژی آن نظام، در ایجاد بنای یادواره و قطع رابطه تنگاتنگ مردم با حرم رضوی بوده است (همان).

چنانچه اجزاء معماری حرم رضوی مانند بست، صحن، کفش‌کن و یا رواق را که متناسب با آداب زیارت است، توسط طراحان نادیده گرفته شود، لطمه‌ای بزرگ بر تمامی آمادگی‌های روحی و معنوی مخاطبان وارد خواهد شد. نادیده گرفتن معماری اسلامی متناسب با زیارت، به معنی قراردادن حرم مطهر در جریان زندگی مادی و قیل و قال‌های روزمره و مسائل عادی است. بدون فضاهای واسطه و ارتباط با عناصر و بناهای مرتبط، شاید روحیه و آمادگی لازم برای زیارت و دعا به دست نیاید.

در پژوهش حاضر مفهوم زیارت در دو بخش آداب‌مندی زیارت و هدف‌مندی زیارت تقسیم‌بندی شد. حال با جمع‌بندی داده‌ها، معماری اسلامی حرم رضوی در دوره‌های گذشته و دوره معاصر، میزان تأثیر مفهوم زیارت را در این مجموعه و در جدول شماره ۲ بررسی می‌کنیم.

جدول ۲. بررسی معماری اسلامی حرم رضوی در دوره‌های گذشته و معاصر براساس مفهوم زیارت. مأخذ: نگارندگان

زیارت		معماری حرم رضوی از آغاز تا دوره معاصر	معماری حرم رضوی دوره جمهوری اسلامی
آداب‌مندی	مناسک	طراحی مناسب با مناسک زیارت	طراحی مناسب با مناسک زیارت
	تقدس	فضای متناسب با حس تقدس	فضای متناسب با حس تقدس
	توسل به امام	پنجره فولاد، مسجد بالاسر و رواق	توجه کمتر به ساخت بناهای مرتبط، ضریح نمادین زیر حرم
	تولا و تبرا	وجود فضاهای متناسب	وجود فضاهای متناسب

هدفمندی	مناجات، خضوع	مسجد بالاسر، مسجد گوهرشاد، صحن‌های انقلاب (عتیق)، آزادی و گوهرشاد	به جز صحن جمهوری اسلامی در بناهای دیگر این اصل نادیده گرفته شده است. از جمله صحن جامع رضوی، صحن قدس و ...
تقرب	معماری مناسب با ایجاد مرکزیت در بنا	معماری نامناسب، عدم ایجاد مرکزیت در بنا	

در جدول شماره ۳، معماری اسلامی حرم رضوی و ذکر نمونه‌هایی از دوره‌های گذشته و دوره معاصر، براساس نقش خدامحوری و انسان‌محوری بیان شده است. در جدول شماره ۴، بررسی معماری اسلامی دوره‌های گذشته حرم رضوی با دوره معاصر، براساس عملکرد فضایی معماری اسلامی مورد توجه قرار گرفته است.

جدول ۳. بررسی تحولات معماری اسلامی حرم رضوی در دوره‌های گذشته و دوره معاصر. مأخذ: نگارندگان

تحولات معماری اسلامی حرم رضوی	از آغاز تا دوره معاصر	دوره معاصر
خدامحوری	رعایت اصل خدامحوری در ساخت بناها	رعایت اصل خدامحوری در ساخت برخی بناها
انسان‌محوری	بدون توجه به انسان‌محوری	توجه به انسان‌محوری در طراحی و توسعه حرم

جدول ۴. بررسی عملکرد فضایی معماری اسلامی حرم رضوی. مأخذ: نگارندگان

عملکرد فضایی معماری اسلامی حرم رضوی	از آغاز تا دوره معاصر	دوره معاصر
حضورپذیری	بافت پیرامونی، صحن‌های انقلاب (عتیق)، صحن گوهرشاد، صحن آزادی، ایوان‌ها و رواق‌ها	به جز صحن جمهوری اسلامی، عدم حضورپذیری در صحن جامع و صحن قدس، دسترسی‌نداشتن این صحن‌ها و رواق‌ها به ضریح
تزئینات معماری	هماهنگی نقوش اسلیمی و هندسی و تزئینات کاشی و آئینه‌کاری با معماری اسلامی	هماهنگی نقوش تزئینی با معماری اسلامی، در برخی صحن‌ها و رواق برداشت فرم‌گرا و فاقد حس معنوی در کاربرد نقوش
مرکزیت در بنا	تمرکز و ایجاد مرکزیت در بنا	عدم تمرکز و مرکزیت در بنا

نتیجه‌گیری

حرم رضوی مجموعه‌ای مذهبی است که عموم مردم حق حضور در آن را دارند. در طول دوره‌های قبل از جمهوری اسلامی، احداث بناهای جدید و توسعه حرم امام رضا (ع)، براساس اصول و مبانی معماری اسلامی شکل گرفته است. از جمله صحن‌هایی مانند: صحن جمهوری اسلامی (صحن اسمال طلا)، صحن آزادی و عناصر وابسته مانند ایوان طلا و پنجره فولاد، همچنین مساجد مانند: مسجد بالاسر، مسجد گوهرشاد و مدارس و رواق‌ها و سقاخانه‌ها و... را می‌توان نام برد. در دوره معاصر نیز این هدف دنبال شده است. اما با شدت گرفتن توسعه حرم رضوی در ابعاد گسترده، در برخی بناها شاهد عدم توجه به معماری درون‌گرای اسلامی هستیم از جمله در صحن جامع رضوی. اصول و تفکر نهفته در معماری اسلامی متناسب با آداب زیارت در طراحی مجموعه حرم رضوی، می‌تواند راهگشا باشد. تکرار مکررات و برداشت سطحی و الگوبرداری از معماری اسلامی بدون در نظر گرفتن مؤلفه‌های اسلامی و آداب و اهداف زیارت، نوعی برداشت فرم‌گرا از معماری اسلامی است. تدقیق در دین اسلام و شناخت و به‌کارگیری آداب زیارت و همچنین شناخت و رعایت اصول و مبانی معماری اسلامی، موجب می‌شود طرح‌های توسعه حرم رضوی و آثار شکل‌گرفته زمینه‌ای برای رشد و کمال زائران باشد. طراحان باید با برداشتی مفهوم‌گرا از معماری اسلامی حرم رضوی، به ماندگاری این بنای مهم مذهبی کمک کنند. تفکر و اندیشه‌ای که سبب شده است تا معماری اسلامی ما هرگز کهنه و غیرکاربردی نشود و کاربرد منطقی و اساسی‌اش در هر دوره حفظ شده و ارتقای پیدا کند.

جست‌وجوی مؤلفه‌هایی همچون خدامحوری در معماری حرم رضوی و به‌کارگیری عناصر مفهوم‌گرا در طراحی و توسعه معاصر حرم، موجب خلق فضایی معنوی در مجموعه حرم امام رضا (ع) می‌شود. توجه به این مؤلفه‌ها و نمادها و اصول معماری اسلامی، موجب ارتقای جایگاه معنوی و تمرکزگرایی در مفهوم زیارت و حفظ شاخصه‌های هویت تاریخی فرهنگی در این مجموعه می‌شود.

فهرست منابع و مآخذ:

کتاب‌ها

- بورکهارت، تیتوس. (۱۳۷۰). جاودانگی هنر، مقالاتی از: تیتوس بورکهارت، سید حسین نصر، کارل گوستاو یونگ و پل والر. (ترجمه: سید محمد آوینی)، تهران: انتشارات برگ.
- ری شهری، محمد. (۱۳۸۴). الحج والعمرة فی الكتاب و السنه. قم: نشر دارالحدیث.
- عابدی، احمد. (۱۳۷۶). فلسفه زیارت. (ترجمه و شرح رساله زیاره القبور فخر رازی). تهران: انتشارات زائر.
- قمی، شیخ عباس. (۱۳۸۱). مفاتیح الجنان. (ترجمه: کمره‌ای)، قم: انتشارات الهادی.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۹۰). اصول کافی. (ترجمه: احمد بانپور)، مشهد: انتشارات استوار.
- گرایلی، فریدون. (۱۳۷۴). نیشابور شهر فیروزه. مشهد: خاوران.

مقالات

- آذری، عباس؛ براتی، ناصر؛ میرمعینی، مهدی و محمدی اوجان، شادی. (۱۳۹۷). «بررسی الگوی حضورپذیری در حرم‌های مقدس و بافت پیرامونی آن‌ها؛ نمونه موردی: حرم مطهر امام رضا (ع) در شهر مشهد مقدس». اولین همایش بین‌المللی معماری و شهرسازی جهان اسلام در عصر جهانی شدن.
- بمانیان، محمدرضا. (۱۳۸۶). «بررسی نقش خدامحوری در معماری مسلمانان». نشریه بین‌المللی علوم مهندسی دانشگاه علم و صنعت ایران، ۵(۱۸)، ۳۷-۴۴.
- تقی‌زاده داوری، محمود. (۱۳۸۰). «نگاهی به جامعه‌شناسی زیارت». مجله معرفت، شماره ۴۵، ۶۱-۵۹.
- توسلی، وحید. (۱۳۹۶). «ارزش‌های تاریخی حرم مطهر رضوی در شکل‌گیری و توسعه شهر مشهد مقدس». همایش بین‌المللی بازخوانی تمدن اسلامی و جهان شهر معنوی با تأکید بر شهر مشهد.
- جوادی، شهره. (۱۳۸۶). «اماکن مقدس در ارتباط با طبیعت (آب، درخت و کوه)». فصلنامه باغ نظر، ش ۸، ۲۲-۱۲.
- خزائی، محمد. (۱۳۸۶). «حضور عناصر تزئینی ایرانی در روند شکل‌گیری تزئینات معماری سلجوقیان روم در آسیای صغیر (سده هفتم هجری)». کتاب ماه هنر، شماره ۱۰۳ و ۱۰۴، ۴۰-۴۴.
- دیشیدی، رضا. (۱۳۶۶). «هنر اسلامی همراه با زیارت آستان قدس رضوی». مجله هنر. شماره ۱۳، ۷۰-۸۶.
- سلجوقی، نسرین؛ سلجوقی، نسیم. (۱۳۹۵). «ابعاد حقوقی طرح‌های نوسازی و بهسازی بافت‌های فرسوده شهری نمونه موردی بافت پیرامون حرم مطهر امام رضا (ع) مشهد». همایش ملی بافت‌های فرسوده شهری.

- شایسته‌فر، مهناز؛ صراف‌زاده، رامینه. (۱۳۸۹). «تجلی اسماء مقدس در تزئینات معماری امامزادگان و مقابر سده چهاردهم / هشتم شهر قم». دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی، ۷(۱۳)، ۸۹-۱۰۸.
- شایسته فر، مهناز؛ خمسه، فرزانه. (۱۳۹۲). «فیروزه نگین مساجد (با نگاهی به مسجدهای گوهرشاد و کیبود تبریز در سده نهم هجری قمری/پانزدهم میلادی)». مجله جلوه هنر، شماره ۱۰، ۱۰۸-۸۹.
- شهیدی، شریف؛ بمانیان، محمدرضا. (۱۳۸۸). «نقش خدامحوری در شکل‌دهی به ساختار، اجزا و عملکردهای معماری اسلامی». نشریه کتاب ماه. شماره ۱۲۷، ۵۹-۴۶.
- صدری کیا، سمیه. (۱۳۹۴). «اصول کالبدی حرم مطهر رضوی با تأکید بر تحولات تاریخی قرن نهم هجری قمری». ۶(۱۸)، ۶۰-۴۷.
- عزت، علی‌اصغر؛ حیدری، صدر. (۱۳۹۰). «نقش آینده‌پژوهی در مدیریت توسعه حرم مطهر امام رضا علیه‌السلام و شهر مقدس مشهد». سومین کنفرانس برنامه‌ریزی شهری.
- کاظمی، علی؛ بهزادفر، مصطفی. (۱۳۹۲). «بازشناسی نظام معانی محیطی در محیط‌های تاریخی با تأکید بر تحولات اجتماعی مخاطبان». فصلنامه مطالعات شهری. ۶، ۸۸-۷۵.
- محدثی، جواد. (۱۳۸۶). «آداب زیارت». مجله فرهنگ کوثر شماره ۷۱، ۸۶-۷۲.
- مسعودی اصل، بهزاد؛ فرزین، احمدعلی و شهره جوادی و ناصر براتی. (۱۳۹۷). «مبانی معماری مقابر امامزادگان در ایران». مجله باغ نظر، ۱۵(۶۴)، ۵-۱۴.
- مطلبی، قاسم؛ اسلامی، فرشته. (۱۳۹۵). «تغییر ادراک معنا از حرم امام رضا (ع) در نسبت با زمان». دوفصلنامه فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی. ۲(۲)، ۱۵-۲۵.
- نقی‌زاده، محمد. (۱۳۹۳). «هویت شهر و کمال بخشی به بافت تاریخی آن (مطالعه موردی: مشهد مقدس)». مجله هویت شهر. شماره ۱۹، ۴۸-۳۹.
- یوسفی، علی؛ صدیق، غلامرضا؛ کهنسال، علیرضا و مکری‌زاده، فهیمه. (۱۳۹۱). «پدیدارشناسی تجربی زیارت امام رضا (ع)». مجله مطالعات اجتماعی ایران، ۶(۳)، ۱۸۰-۱۹۸.